

Μνήμων

Τόμ. 28 (2007)

**Ἡ Ἱστορία τῶν Ἐπιχειρήσεων: γενικευτικές
ἀναγωγές καὶ πολιτισμικές ἰδιαιτερότητες**

ΜΑΡΙΑ ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΧΑΤΖΗΪΩΑΝΝΟΥ

doi: [10.12681/mnimon.80](https://doi.org/10.12681/mnimon.80)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΧΑΤΖΗΪΩΑΝΝΟΥ Μ. Χ. (2011). Ἡ Ἱστορία τῶν Ἐπιχειρήσεων: γενικευτικές ἀναγωγές καὶ πολιτισμικές ἰδιαιτερότητες. *Μνήμων*, 28, 241–266. <https://doi.org/10.12681/mnimon.80>

Προσεγγίσεις

MARIA ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΧΑΤΖΗΩΑΝΝΟΥ

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ

ΓΕΝΙΚΕΥΤΙΚΕΣ ΑΝΑΓΩΓΕΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΕΣ ΙΔΙΑΙΤΕΡΟΤΗΤΕΣ

Η επιχείρηση έχει γίνει αντικείμενο πολυεπίπεδων αναγνώσεων και ερμηνειών. Σήμερα οικονομολόγοι, ιστορικοί και κοινωνιολόγοι προσπαθούν να περιγράψουν μέρη ή το όλον του τρίπτυχου: επιχειρηματίας-επιχείρηση-επιχειρηματικότητα. Η δομή και η οργάνωση της επιχείρησης αποτελούν συχνά το πεδίο σύγκλισης των συγκριτικών μελετών που τονίζουν σε κάθε προσέγγιση δομικά χαρακτηριστικά, αλλά και ιδιαιτερότητες. Ενώ οι απαρχές αυτού του ειδικού τομέα της ιστορικής επιστήμης έχουν εντοπιστεί στα χρόνια πριν τη μεγάλη κρίση του 1929 στο πανεπιστημιακό κλίμα του Χάρβαρντ των ΗΠΑ, συχνά δεν γίνεται σαφής ο εγγενής διττός χαρακτήρας αυτού του κλάδου. Η μελέτη και ανάλυση της επιχείρησης απευθύνθηκε καταρχήν για εκπαιδευτικούς σκοπούς σε μελλοντικούς επαγγελματίες του χώρου των επιχειρήσεων (επιχειρηματίες και στελέχη επιχειρήσεων) και όχι σε θεωρητικούς μελετητές της οικονομίας και της κοινωνίας, παρόλο που και αυτό το επιστημονικό πεδίο διαμορφώθηκε από οικονομολόγους και κοινωνιολόγους. Η λογιστική, για παράδειγμα, είχε ήδη συγκροτήσει έναν κλάδο με στόχο τη μελέτη της τεχνικής καταγραφής της οικονομικής κατάστασης μιας επιχείρησης, καθώς και την προετοιμασία εξειδικευμένου προσωπικού. Η εκπαίδευση όμως των στελεχών των επιχειρήσεων του 20ού αιώνα αποτελούσε μια πιο σύνθετη διαδικασία, που οπωσδήποτε διεκδικούσε ένα χαρακτήρα πρακτικής αποτελεσματικότητας. Εξάλλου το μάθημα της Ιστορίας των Επιχειρήσεων (Business History) διδάσκεται σε οικονομικές σχολές, με ειδίκευση στον τομέα της Διοίκησης και Διαχείρισης της Επιχείρησης (Business Administration, Management). Με αυτούς τους όρους εξέλιξης το ιστορικό παρελθόν του επιχειρηματία και της επιχείρησης χρησίμευσε συχνά ως νομιμοποιητικό πλαίσιο αναφοράς και ένταξης στην ανάπτυξη των σύγχρονων επιχειρήσεων.¹

---

1. Η πρώτη περιορισμένης έκτασης αναφορά στο θέμα έγινε στα ελληνικά στο: Ι.Δ. Γιαννιτσιώτης, *Η Ιστορία και η επιχείρηση*, Αθήνα 1994. Ακολούθησε το έργο του W. Lazouck, *Η οργάνωση των επιχειρήσεων και ο μύθος της οικονομίας της αγοράς*, μτφ. Π.

Η οικονομική θεωρία της ανάπτυξης και της καθυστέρησης είχε πυροδοτήσει τη μεταπολεμική συζήτηση γύρω από θεωρητικά σχήματα με συγκεκριμένη πολιτισμική καταγωγή σε σχέση με την ιστορική μαρτυρία. Ουσιαστικά τέθηκε το πρόβλημα της παγκόσμιας αποδεικτικής αξίας θεωρητικών σχημάτων υπόλογων πάντοτε στο συγκεκριμένο τόπο και χρόνο. Η έμφαση δόθηκε όχι τόσο στην ανατροπή των εξελικτικών σχημάτων ή στις φάσεις των οικονομικών σχηματισμών, αλλά στον προσδιορισμό των ιδιαιτεροτήτων στα ειδικά χαρακτηριστικά που προσδιόριζαν την κάθε εθνική οικονομία. Η σύζευξη της οικονομικής θεωρίας και της ιστορικής ύλης δημιούργησε νέες μεθοδολογικές προσεγγίσεις στη μελέτη της επιχειρηματικής δραστηριότητας. Η χρονική κλίμακα εξακολουθούσε να είναι μεγάλη: μεσαιωνικές χρηματιστικές εταιρείες, πολυμετοχικές εταιρείες της αποικιοκρατίας, ατομικές επιχειρήσεις, οικογενειακές, ανώνυμες εταιρείες, εμπορικές και βιομηχανικές επιχειρήσεις. Όπως ήταν φυσικό οφέλη και απώλειες ακολούθησαν τις αμοιβαίες προσαρμογές.

Το συγκεκριμένο κείμενο επιχειρεί να θέσει μερικά ερωτήματα σχετικά με την εξέλιξη του κλάδου της ιστορίας των επιχειρήσεων που προκύπτουν από την ανάγκη εκπαίδευσης στελεχών των επιχειρήσεων και από τις αναζητήσεις των μελετητών της οικονομικής θεωρίας και της ιστορίας. Το κείμενο εξετάζει τις ιστορικές καταβολές που δημιούργησαν τον κλάδο της ιστορίας των επιχειρήσεων, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στην πιο ασαφή και πολυερμηνεύσιμη έννοια της επιχειρηματικότητας, εξετάζοντας παραμέτρους όπως η παράδοση και η κουλτούρα, καταλήγοντας μέσα από τρεις ενδεικτικές βιογραφικές εξιστορήσεις επιχειρηματιών να αναγνωρίσει κοινά δομικά χαρακτηριστικά και πολιτισμικές ιδιαιτερότητες τόσο στους ίδιους τους επιχειρηματίες, που αντιπροσωπεύουν παρεμφερή εθνικά παραδείγματα, όσο και στην αντίστοιχη ιστοριογραφική αντιμετώπιση του θέματος.

Η Ιστορία των Επιχειρήσεων που γεννήθηκε στο Μεσοπόλεμο, στους κόλπους της οικονομικής θεωρίας και της οικονομικής ιστορίας, προέκυψε και ως απόρροια των οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών στις ΗΠΑ τη δεκαετία του 1940. Το κύριο ερώτημα που προκύπτει είναι μήπως η «πρακτική εφαρμογή» επέβαλε γενικευτικά σχήματα που οι ιστορικές αναζητήσεις δεν είναι απαραίτητο να επαληθεύουν σε όλες τις περιπτώσεις; Η κοινή ευρωπαϊκή καταγωγή της οικονομικής ιστορίας και της ιστορίας των επιχειρήσεων διαμόρφωσε και ερμηνευτικά μοντέλα στη μελέτη της εξέλιξης του καπιταλισμού. Ένα από τα ερωτήματα αφορά την εξέλιξη του καπιταλισμού στις ΗΠΑ η οποία υπέ-

---

Ματάλας, Ηράκλειο 2001. Η πρόσφατη μετάφραση (Ν. Σταματάκης) του έργου: G. Boyce, S. Ville, *Η εξέλιξη των σύγχρονων επιχειρήσεων*, Αθήνα 2005, ξανάφερε το ζήτημα των θεωρητικών προσεγγίσεων της ιστορίας των επιχειρήσεων στην ελληνόγλωσση ιστοριογραφία.

δειξε πρότυπα ανάλυσης και ερμηνείας στην ιστορία των επιχειρήσεων που δεν μπορούσαν να συμπεριλάβουν διαφορετικές πολιτισμικές παραμέτρους.²

Οι ιστορικές καταβολές

Μέχρι τον 19ο αιώνα η λέξη ιστορία στην Ευρώπη ταυτιζόταν με την πολιτική ιστορία. Η οικονομική και κοινωνική ιστορία άργησαν να σχηματισθούν ως αυτόνομα πεδία της ιστοριογραφίας. Πρόδρομοι της οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας μπορούν να θεωρηθούν οι Σκώτοι και οι Γάλλοι φιλόσοφοι του 18ου αιώνα (Adam Smith, Montesquieu, J.J. Rousseau). Εκπρόσωποι της βρετανικής πολιτικής οικονομίας, όπως ο Thomas Robert Malthus, James Mill, αλλά και ο Friedrich List, ανέδειξαν τη δυναμική της κοινωνικής και οικονομικής εξέλιξης μέσα από ζητήματα όπως η πληθυσμιακή αύξηση, ο πλούτος, η γαιοκτησία, οι παραγωγικές δυνάμεις. Αυτές οι πρώτες προσπάθειες μελέτης της οικονομικής ζωής, καθώς και των ανθρωπίνων δραστηριοτήτων, θα βρουν την σημαντικότερη ιστορική τους έκφραση στο έργο του Καρόλου Μαρξ. Με *Το Κεφάλαιο* εισάγεται η μελέτη του ιστορικού γεγονότος, και ιδιαίτερα του κοινωνικού και του οικονομικού, ως απαραίτητου συστατικού ενός εξηγητικού φιλοσοφικού συστήματος. Μέσα από μια υλιστική άποψη της ιστορίας και της ψυχολογίας εξετάζεται η ιστορική συνέχεια ως πάλη των κοινωνικών τάξεων που οικοδομείται πάνω στον τρόπο παραγωγής. Σε άμεση επιρροή, αλλά και αρκετά αποστασιοποιημένοι από το έργο του Μάρξ, ο Max Weber και ο Joseph Schumpeter άφησαν ένα σημαντικό συγγραφικό έργο πάνω στο θέμα της εξέλιξης της κοινωνικο-οικονομικής αλλαγής. Η ισχυρή επιρροή του ρασιοναλισμού και του εμπειρισμού ιδιαίτερα από την πλευρά της γερμανικής ιστοριογραφίας έδωσαν το στίγμα τους στην εξιστόρηση της κοινωνικο-οικονομικής αλλαγής στο δυτικό πολιτισμικό σύστημα. Σε κάθε δυτικοευρωπαϊκή χώρα και στην Αμερική αναπτύχθηκαν παρόμοιες ιστοριογραφικές σχολές που ενσωμάτωσαν εθνικές πολιτισμικές παραδόσεις.³

Η γαλλική, η αγγλική και η γερμανική γραφή της οικονομικής ιστορίας παρουσιάζουν από το τέλος του 19ου αιώνα μερικά κοινά γνωρίσματα με επιδράσεις από τον Δαρβίνο και τον Μαρξ. Η έμφαση δίνεται σε όψεις της κοινωνικο-οικονομικής ζωής πέρα από τα άμεσα γεγονότα της διπλωματίας, της

2. Το τελευταίο συλλογικό έργο των ιστορικών της επιχείρησης δίνει έμφαση στα κοινά δομικά χαρακτηριστικά, στις κοινές αναζητήσεις και τα ερωτήματα της έρευνας της συγκεκριμένης κατεύθυνσης. Fr. Amatori, G. Jones, *Business History around the World*, Cambridge University Press, 2003.

3. P.D. McClelland, *Casual Explanation and Model Building in History, Economics and the New Economic History*, Ithaca NY 1975· T.C. Cohran, El. H. Tuma, *Economic History and the Social Sciences: Problems of Methodology*, Berkeley-California 1971.

πολιτικής, της στρατιωτικής ιστορίας, της ιστορίας των ιδεών και της λογοτεχνίας. Παράλληλα γίνεται αντιληπτή και αποτυπώνεται από την ιστοριογραφία της εποχής μια αίσθηση κοινωνικής εξέλιξης και προσαρμογής που πήγαζε από εθνικές και κρατικές απόψεις για την οικονομική πολιτική και μεταρρύθμιση.

Η περίφημη *Εγκυκλοπαίδεια* του Ντιντερό, το λεξικό που αναφερόταν στις επιστήμες, στις τέχνες και τα γράμματα, ήταν μια διακήρυξη του φιλοσοφικού και ορθολογικού πνεύματος στα μέσα του 18ου αιώνα, ενάντια στην αντίδραση και στην παραδοσιοκρατία. Ένα πλήθος πληροφοριών και εικονογραφήσεων (3.000) αποτελούν μια αποθήκη γνώσεων της επιστήμης και της τεχνολογίας που τοποθετείται στις απαρχές της Βιομηχανικής Επανάστασης. Αυτό το έργο, που ανάγει τις καταβολές του στη φιλοσοφία του Διαφωτισμού, δεν συνδέεται άμεσα με τη Βιομηχανική Επανάσταση, που ξεκίνησε στη Βρετανία και έφτασε στο απόγειό της στις αρχές του 19ου αιώνα. Το εγχείρημα της *Εγκυκλοπαίδειας* αποτελούσε όμως ένα αδιάψευστο δείκτη της επικείμενης εμφάνισής της.⁴

Παρουσιάζει ενδιαφέρον, τουλάχιστον για τη γαλλική Ιστορία των Επιχειρήσεων, ο ορισμός που δίδεται στην *Εγκυκλοπαίδεια* στο λήμμα *entreprendre*: δηλώνει γενικώς την ανάληψη και επιτυχή έκβαση μιας οικονομικής υπόθεσης, μιας διαπραγματεύσεως, μιας βιοτεχνίας, μιας οικοδομής, ώστε αντίστοιχα το λήμμα *entrepreneur* να δηλώνει τον εργολάβο, εκείνον που αναλαμβάνει ένα έργο, ή πιο συγκεκριμένα τον κατασκευαστή πλοίου για λογαριασμό κάποιου αγοραστή.⁵

Αυτός ο ολιγόλογος ορισμός ερχόταν σε αντίθεση με τον ευρύ ορισμό για τον έμπορο (*marchand*). Η προηγούμενη τεράστια ανάπτυξη της εμπορικής δραστηριότητας είχε καταγραφεί επαρκώς στην *Εγκυκλοπαίδεια*: έμπορος ήταν το πρόσωπο που διαπραγματευόταν, συναλλασσόταν ή εμπορευόταν, δηλαδή αγόραζε, μεταποιούσε ή κατασκεύαζε. Ο ίδιος μπορούσε να πουλήσει αγαθά σε κατάσταση ή αποθήκη, είτε να λιανοπουλήσει σε πανηγύρια και αγορές, είτε ακόμη να τα αποστείλει για λογαριασμό του σε ξένες χώρες. Υπήρχαν έμποροι που πωλούσαν μόνο χονδρικά, άλλοι μόνο λιανικά και άλλοι που εμπορεύονταν και με τους δύο τρόπους. Άλλοι εμπορεύονται μόνο ένα είδος προϊόντων, άλλοι πολλά, ορισμένοι ασχολούνταν μόνο με το θαλάσσιο εμπόριο, άλλοι με το χερσαίο εμπόριο και άλλοι και με τα δύο. Το επάγγελμα του εμπόρου ήταν «αξιότιμο», προκειμένου όμως να ασκηθεί με επιτυχία ήταν απαραίτητη η συλλογή πληροφοριών, οι ακριβείς γνώσεις αριθμητικής, των τραπεζικών λογαριασμών, της τρέχουσας τιμής και της αντιστοιχίας διαφόρων νομισμάτων, της φύσης

4. Βλ. τις εισαγωγές των J. Payen και R. Lewinter στην έκδοση: Diderot, *Encyclopedia. The Complete Illustrations 1762-1777*, τ. 1, Μιλάνο, Mondadori, 1978, σ. VII- XLI.

5. D. Diderot, *Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, τ. 5, Παρίσι 1755.

και της τιμής των εμπορευμάτων, των νόμων και των εθιμικών πρακτικών του εμπορίου, καθώς και το προσωπικό ταλέντο. Η σπουδή ξένων γλωσσών, όπως τα ισπανικά, τα ιταλικά και τα γερμανικά, μπορούσε να αποβεί ιδιαίτερα χρήσιμη σε όσους αφιερώνονταν στο εμπόριο των μακρινών αποστάσεων. Τέλος, ακολουθούσε στην *Εγκυκλοπαίδεια* η περιγραφή της τυπολογίας των εμπορών, καθώς και των έξι συστημάτων των εμπορών του Παρισιού.⁶ Με αυτόν τον πολυδιάστατο ορισμό του εμπορίου αποδιδόταν μια ευρεία οικονομική δραστηριότητα, που αντιστοιχούσε κυρίως στην εξέλιξη του εμπορίου των μακρινών αποστάσεων της εποχής.⁷

Ποιος ήταν όμως ο γάλλος επιχειρηματίας που είχε αρχίσει να διαφαίνεται εκείνη την εποχή; Ο γάλλος οικονομολόγος και πολιτικός Turgot περιέγραφε τον πρωτοεμφανιζόμενο αυτή την εποχή έμπορο-βιοτέχνη διακρίνοντας τη διεύθυνση και οργάνωση της εργασίας από την επένδυση του κεφαλαίου.⁸ Στην περίοδο 1815-1870 κυριαρχούσαν στη Γαλλία οι προσωπικές εταιρείες μικρού μεγέθους τόσο στον εμπορικό, όσο και στην τραπεζικό τομέα. Ο επιχειρηματίας του Παλαιού Καθεστώτος, αλλά και αυτός της Ναπολεόντειας περιόδου διακρινόταν για τον συντηρητισμό του και σε μεγάλο βαθμό ήταν αυτοχρηματοδοτούμενος, ο ίδιος είχε χαρακτηριστεί περισσότερο σαν λειτουργός που στηριζόταν σε μεγάλο βαθμό στο κράτος και λιγότερο σαν ένας επιχειρηματίας του αντίστοιχου τύπου των ΗΠΑ που αναμετρίοταν με τις εκάστοτε κυβερνήσεις. Η γαλλική επιχείρηση στηριζόταν στην προσεκτική διαχείριση, στον πεπαλαιωμένο μηχανολογικό εξοπλισμό και στο υψηλό κέρδος, χαρακτηριστικά όμως που δεν συντηρούσαν επιχειρήσεις υψηλού ανταγωνισμού.⁹

Παράλληλα η ιδιαιτερότητα της γαλλικής επιχειρηματικότητας στηριζόταν στην επινοητικότητα και στην πρωτοτυπία. Η συμβολή των οπαδών του Σαιν Σιμόν στη γαλλική βιομηχανική επανάσταση, αλλά και εγχειρήματα όπως αυτό του πολυκαταστήματος Bon Marché (1852) του Α. Bouicaut, κ.ά. αποτελούσαν δείγματα επιχειρηματικότητας, αλλά και πολιτισμικής ιδιαιτερότητας. Η χρηματοδότηση αυτών των εγχειρημάτων συνιστούσε κυρίως ένα θεσμικό ζήτημα, που περιστρέφεται γύρω από το νομικό καθεστώς των εταιρειών με κύριο άξονα την

6. D. Diderot, *Encyclopédie*, β.π., τ. 10, Παρίσι 1765.

7. Βλ. Thomas Mun, *England's Treasure by Forraign Trade 1664*, ιδιαίτερα το πρώτο κεφάλαιο: «The Qualities which are required in a perfect Merchant of Forraign Trades». Ευχαριστώ τον Ν. Θεοχαράκη (τμήμα Οικονομικών Επιστημών, Ε.Κ.Π.Α.) για τις εύστοχες επισημάνσεις του στην ιστορία της ευρωπαϊκής οικονομικής σκέψης.

8. A. R. J. Turgot, Baron de l'Aulne (1727-1781), Τα έργα του: *Réflexions sur la formation et la distribution des richesses* (1766)· *Mémoire sur les prêts à intérêt* (1769)· *Lettres sur la liberté du commerce des grains* (1770).

9. D.S. Landes, «French Entrepreneurship and Industrial growth in the Nineteenth Century», *The Journal of Economic History* 9/1 (1949) 45-61.

ανώνυμη εταιρεία. Το ζήτημα της χρηματοδότησης της επιχείρησης συνδέεται με τη μεταναπολεόντεια εποχή, οπότε η γαλλική οικονομία έφερε στο προσκήνιο νέο αίμα επιχειρηματιών, ικανών να στήσουν νέα χρηματο-οικονομικά δίκτυα.¹⁰ Η συγκρότηση των περισσότερων επιχειρήσεων, όπως των Motte-Bossut, ήταν οικογενειακή, συχνά όμως, όπως υποστήριξε ο Λάντες, η επιχείρηση δεν μπορούσε να απομακρυνθεί από τη φεουδαρχική δομή της υπαίθρου. Η αφοσίωση του επιχειρηματία στην επιχείρησή του, χαρακτηριστικό που είχε διακρίνει ο Ζόμπαρτ στις ΗΠΑ και στη Γερμανία, δεν παρατηρήθηκε στη Γαλλία.

Η κοινωνική αποτίμηση του επιχειρηματία αποτελεί ένα ενδιαφέρον ζήτημα που ανιχνεύεται μέσα από ιστορικές και λογοτεχνικές μαρτυρίες. Η γαλλική κοινωνία δεν έπαψε να εκτιμά την υπαλληλική καριέρα και τα ελεύθερα επαγγέλματα, παρά τις διευρυνόμενες καπιταλιστικές ανάγκες του 19ου αιώνα. Ο θαυμασμός που ενέπνευσε η *Εγκυκλοπαίδεια* του Ντιντερό με τις εικονογραφημένες τεχνικές κατεργασίας του ξύλου, του δέρματος, των μετάλλων και άλλων υλικών άφησε βαθιές ρίζες στα γαλλικά αστικά στρώματα. Εξάλλου αναπαράχθηκε ένας ιδιότυπος συντηρητισμός στη Γαλλία με την αναζήτηση της υπαλληλικής ασφάλειας, ο οποίος ενισχύθηκε από την ίδια τη δομή του γαλλικού εκπαιδευτικού συστήματος που προσανατόλιζε τους σπουδαστές κυρίως προς τη νομική, την ιατρική και τις δημόσιες θέσεις στον κρατικό μηχανισμό.

Οι αμερικανικές καταγραφές

Το 1927 κυκλοφόρησε ένα επιστημονικό περιοδικό μείζονος σημασίας και επιρροής για την οικονομική ιστορία στον αγγλόφωνο χώρο, *The Economic History Review*, με πρόεδρο του πρώτου επιστημονικού συμβουλίου τον γερμανοτραφή επιστημονικά Sir William J. Ashley (1860-1927). Ο ίδιος καθηγητής είχε εγκαινιάσει την ακαδημαϊκή σταδιοδρομία της οικονομικής ιστορίας στις ΗΠΑ, αποδεχόμενος την αντίστοιχη πανεπιστημιακή έδρα στο Χάρβαρντ στο διάστημα 1892-1901. Στο συμβούλιο και τη συντακτική επιτροπή του περιοδικού μετείχαν ιστορικοί όπως η Eileen Power, ο R.H. Tawney, ο N.S.B. Gras, ενώ ξένοι ανταποκριτές ήταν ο H. See από τη Γαλλία και ο H. Pirenne από το Βέλγιο. Στο κεντρικό άρθρο του Ashley στο πρώτο τεύχος του περιοδικού¹¹ εκφράζονταν απόψεις για τη θέση της οικονομικής ιστορίας στην πανεπιστημιακή διδασκαλία, σε διάκριση από την ιστορία της οικονομικής σκέψης. Παράλληλα, για τη μελέτη της οικονομικής ιστορίας επίκαιρο ήταν τότε το παράδειγμα της Γαλλίας, που ξεκινούσε από το κυρίαρχο ιστοριογραφικό ερώτημα για τη φύση

10. P. Verley, *Entreprises et entrepreneurs du XVIIIe siècle au début du XXe siècle*, Παρίσι, Hachette, 1994 (αδημοσίευτη ελληνική μετάφραση Άννας Μαχαϊρά).

11. W.J. Ashley, «The place of Economic History in University Studies», *The Economic History Review* 1/1 (1927) 1-11.

του Παλαιού Καθεστώτος. Η γειτονική γεωγραφικά και ανταγωνιστική Γαλλία είχε μόλις προβεί σε ανασχηματισμό της ανώτατης εκπαίδευσης, γεγονός που είχε οδηγήσει στη δημιουργία ανεξάρτητων περιφερειακών πανεπιστημίων με σημαντική επιστημονική έρευνα στην τοπική ιστορία, την οποία θεωρούσαν άρρηκτα συνδεδεμένη με την οικονομική ιστορία.

Μερικά χρόνια αργότερα, το 1934, στο ίδιο περιοδικό Οικονομικής Ιστορίας εμφανιζόταν άρθρο του καναδού Norman S. B. Gras με τίτλο και θέμα: Ιστορία των Επιχειρήσεων (Business History).¹² Σύμφωνα με τη γνωστή τότε ιστοριογραφική πρακτική, το κείμενο ξεκινούσε με τον ορισμό του θέματος: Ιστορία των επιχειρήσεων είναι η συλλογική βιογραφία των εταιρειών, μεγάλων ή μικρών, του παρελθόντος ή της σύγχρονης εποχής. Το ιστοριογραφικό αίτημα προσδιοριζόταν στην εξέταση της επιχειρηματικής ιστορίας των επιχειρηματιών και των εταιρειών και όχι των πολιτικών και κοινωνικών χαρακτηριστικών αυτών των μονάδων. Αυτή η γραμμή ερμηνείας κρατήθηκε από έναν αριθμό ιστορικών του κλάδου, ενώ άλλοι έδιναν έμφαση στη μελέτη της ιστορίας μεμονωμένων επιχειρήσεων και αναγνώριζαν τον χώρο των επιχειρήσεων σαν κοινωνικό θεσμό. Η διαφοροποίηση της Ιστορίας των Επιχειρήσεων οριζόταν μάλλον απλοϊκά από το γεγονός ότι η οικονομική ιστορία κατέγραφε την ιδιωτική επιχείρηση, αλλά ουσιαστικά στρεφόταν στη δημόσια ή στη γενική οικονομική ανάπτυξη. Εξάλλου, η Ιστορία των Επιχειρήσεων προσέφερε εκπαίδευση σε μια πρακτική ανάγκη του αναπτυσσόμενου καπιταλιστικού συστήματος μαζί μ' ένα ιδιαίτερο πλεονέκτημα, ότι μπορούσε να ανατρέψει τη διαδεδομένη άποψη του McCauley, ο οποίος υποστήριζε ότι ο άνθρωπος πρώτα μορφώνεται και μετά εκπαιδεύεται επαγγελματικά.

Από τους πρώτους ακαδημαϊκούς που πλαισίωσαν μετά το 1920 τη σχολή της Διοίκησης των Επιχειρήσεων στο Χάρβαρντ, ο Γκρας προωθούσε τη λεπτομερή βιογραφική μελέτη των επιχειρήσεων χρησιμοποιώντας τον όρο «petty history», με την έννοια της λεπτομερούς ιστορίας στη μικρή κλίμακα. Αυτός ο όρος δεν θα πρέπει να συγχέεται σήμερα με την πολυπρισματική θεώρηση της μεθόδου της μικροϊστορίας (microhistory). Σύμφωνα με τον Γκρας, η Ιστορία των Επιχειρήσεων ασχολιόταν με τα γεγονότα που είχαν σχέση με την ιστορία της οργάνωσης, της διοίκησης, της διαχείρισης, της ηθικής και της νομοθετικής πλευράς της επιχείρησης σε αντιπαράθεση με την ιστορία της επιχειρηματικής οικονομίας (business economics) που ασχολιόταν με τις ιδέες. Ο Γκρας ήταν από τους πρωτεργάτες που διαμόρφωσαν την Ιστορία των Επιχειρήσεων ως ανεξάρτητη αφηγηματική έκφραση της Ιστορίας.¹³ Προερχόμενος και αυτός από

12. N.S.B. Gras, «Business History», *The Economic History Review* 4/4 (1934) 385-398.

13. N.S.B. Gras, *Business and Capitalism: An Introduction to Business History*, Νέα

τη γερμανική κοινωνιολογική σχολή έγινε γνωστός ως εισηγητής των σταδίων εξέλιξης του καπιταλισμού, αξιοποιώντας το έντονο ενδιαφέρον που έδειχναν από το 1907 οι οικονομολόγοι για τους επιχειρηματικούς κύκλους (business cycles) και για την ακριβή μέτρηση των οικονομικών φαινομένων. Η συλλογή των τεκμηρίων που αφορούσαν τις επιχειρήσεις ήταν πρωταρχικό μέλημα του νεοσύστατου ιστορικού κλάδου και εναρμονιζόταν με τη γενική ιστοριογραφική άποψη της συλλογής και έκδοσης των ιστορικών, αρχαιολογικών και φιλολογικών τεκμηρίων. Η συναγωγή συμπερασμάτων ήταν μια δύσκολη υπόθεση που προϋπόθετε πολλαπλασιασμό των τεκμηρίων και στη συγκεκριμένη περίπτωση επρόκειτο για ιστορίες εμπορών, βιοτεχνών, βιομηχάνων, τραπεζιτών.

Οι επιχειρήσεις και οι επιχειρηματίες έγιναν τα κύρια αντικείμενα ενός κλάδου της οικονομικής ιστορίας, γνωστού ως ιστορία των επιχειρήσεων (Business History). Ο επιστημονικός κόσμος του πανεπιστημίου του Χάρβαρντ ζύμωσε στο μεσοπόλεμο τις κύριες ευρωπαϊκές ιστοριογραφικές τάσεις σε ένα νέο κλάδο που απαντούσε και στις ανάγκες του καπιταλιστικού συστήματος. Ο Joseph Schumpeter από την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα άρχισε σταδιακά να διατυπώνει τη θεωρία του για την κυκλική οικονομική μεγέθυνση. Ο ίδιος τοποθέτησε τον επιχειρηματία στο κέντρο του οικονομικού συστήματος ως ενεργό πρωταγωνιστή στην οικονομική αλλαγή χρησιμοποιώντας την κουλτούρα για να ερμηνεύσει την επιχειρηματική δράση. Η κοινωνιολογία συνδυάστηκε με την οικονομική λειτουργία στο πεδίο του επιχειρηματία και η συνδυασμένη μελέτη του Σουμπέτερ, του Βέμπερ, του Τάλκοτ Πάρσονς έφεραν ασαφείς θεωρητικές έννοιες δίπλα σε αριθμητικές μετρήσεις δημιουργώντας μεθοδολογικές διαφωνίες.

Μεταπολεμικά ένα «νέο» αντικείμενο πυκνώνει τις εμφανίσεις του στην αμερικάνικη ιστοριογραφική σκηνή, η μεγάλη επιχείρηση (big business). Επρόκειτο για μια διαφορετική οικονομική δημιουργία από την αποικιοκρατική ή την πρώιμη χρονολογικά επιχείρηση. Η μεγάλη επιχείρηση ήταν ένας θεσμός που χρηματοδοτούσε, παρήγε και διαχειριζόταν αγαθά και υπηρεσίες. Τέτοια παραδείγματα ήσαν οι σιδηρόδρομοι, οι μεγάλες μεταποιητικές επιχειρήσεις και οι τράπεζες. Μετά το 1860 και έως το 1970 οι ΗΠΑ έγιναν ο φάρος των βιομηχανικών εθνών, μετουσιώνοντας τη μεγάλη επιχείρηση σε κουλτούρα και ιδεολογία.¹⁴ Ο Alfred Chandler, jr., από την πανεπιστημιακή έδρα του Χάρβαρντ κατέθεσε το πιο καινοτόμο έργο, που αναφερόταν στη σύνδεση των δε-

Υόρκη 1939. Ένα μικρό κείμενό του (1944) σχετικά με το τι είναι η ιστορία των Επιχειρήσεων και ποιος την γράφει αναδημοσιεύτηκε μερικώς πρόσφατα στο *Newsletter*, αρ. 23 (2006), της European Business History Association, αποδεικνύοντας τη μεγάλη επιρροή του σε αυτό το πεδίο των ιστορικών ερευνών.

14. G.I. Porter, *The Rise of Big Business 1860-1920*, Illinois, Harlan Davidson, β' έκδ., 1992.

δομένων της εταιρικής επιχείρησης. Ο ίδιος, οδηγούμενος σε γενικεύσεις αναφορικά με τις τάσεις της σύγχρονης εταιρικής δομής, προσέφερε ένα αναλυτικό πλαίσιο μελέτης της μεγάλης επιχείρησης.¹⁵ Ο Τσάντλερ επέμενε στην ιστορία της εσωτερικής εταιρικής δομής στη μεγάλη κλίμακα συνδέοντας τη δομή με τη λειτουργία, συσκοτίζοντας όμως την επιχειρηματική συμπεριφορά, καθώς και τη σχέση του επιχειρηματία με την ανάπτυξη και την ευημερία της γενικής οικονομίας. Κατ' αυτό τον τρόπο παίρνοντας το νήμα από τον Σουμπέτερ και μέσα από μια συγκριτική οπτική των τριών κύριων χωρών της δεύτερης βιομηχανικής επανάστασης, ο Τσάντλερ ανέπτυξε γλαφυρά τη θεωρία ότι οι αγορές δεν μπορούσαν να κατανοηθούν δίχως να ερμηνευθεί η δομή και η στρατηγική των επιχειρήσεων, αφού η επιχείρηση προκαλούσε την τεχνολογική εξέλιξη και διαμόρφωνε την ίδια την αγορά.

Καμία άλλη εθνική ιστοριογραφική σχολή, από αυτές που καλλιέργησαν την Ιστορία των Επιχειρήσεων, δεν παρουσίασε την αλληλοδιαδοχή προσώπων, θεμάτων, επιχειρημάτων που παρουσιάζει η αμερικανική, αλλά και η προσομοιάζουσα βρετανική. Ο ευρωπαϊκός θετικισμός, ο γερμανικός ιστορισμός, η βρετανική πολιτική οικονομία έθρεψαν τις ρίζες αυτού του καινοφανούς κλάδου της ιστορίας. Παρόλα αυτά η Ιστορία των Επιχειρήσεων δεν είχε καταρχήν μεγάλη και ευνοϊκή υποδοχή στις ΗΠΑ και αυτό αποτελεί ένα πολύ ενδιαφέρον ζήτημα. Η ιστορία των λήσταρχων-επιχειρηματιών του ύστερου 19ου αιώνα (robber barons) αναφερόταν κυρίως στους επιχειρηματίες της εποχής όπως οι Vanderbilt, Rockefeller, Carnegie, Ford, Morgan.¹⁶ Ένα από τα βασικά κίνητρα της αμερικάνικης ευημερίας παρέμενε η επιδίωξη της υλικής ανάπτυξης σ' ένα περιβάλλον εξαίρετης ιδιωτικής ελευθερίας και πολιτικής έκφρασης με κύριο εκφραστή αυτής της θέσης τον Alexis de Tocqueville. Στις ΗΠΑ ο χώρος των επιχειρήσεων αντιστοιχούσε, τηρουμένων των αναλογιών, με την ευρωπαϊκή αριστοκρατία και γι' αυτό εισέπραξε εχθρότητα και προκάλεσε ιστοριογραφικές διαμάχες. Η επιχείρηση θεωρήθηκε τροχοπέδη στη γενικότερη ευημερία και ελευθερία, ιδιαίτερα η μεγάλη επιχείρηση αποτέλεσε απειλή για το πολιτικό σύστημα εξαιτίας της τεράστιας επιρροής της στην αμερικανική κοινωνία.¹⁷

15. Εκτός από τα γνωστά αυτοτελή έργα του, το άρθρο που εγκαινίασε την ιστοριογραφική θέση του στην πρώτη μεταπολεμική δεκαετία ήταν: A. Chandler, jr., «The Beginnings of 'Big Business' in American Industry», *Business History Review* 33 (1959) 1-31, καθώς και αργότερα το άρθρο του ίδιου, «Business History: What is it about?», *Journal of Contemporary Business* (1982) 47- 63. Ο Τέλης Τύμπας (Τμήμα Μεθοδολογίας, Ιστορίας και Θεωρίας της Επιστήμης, Ε.Κ.Π.Α.) βοήθησε στη διασάφηση ζητημάτων σύγχρονης βιβλιογραφίας στη σχέση κουλτούρας και τεχνολογίας.

16. M. Josephson, *The Robber Barons*, N. Υόρκη 1934· G. Myers, *The History of Great American Fortunes*, Σικάγο 1910.

17. Th. Veblen, *The Theory of Business Enterprise*, ιδιαίτερα το κεφ. 10: «The Natu-

Ήδη από το 1860 ο τομέας των επιχειρήσεων στις ΗΠΑ που νομιμοποιούνταν να καταγραφεί στις μεγάλες επιχειρήσεις ήταν οι σιδηρόδρομοι.¹⁸ Εξ αιτίας τους, νέες μέθοδοι διαχείρισης και νέες μορφές εταιρικής χρηματοδότησης είχαν έρθει στο επιχειρηματικό προσκήνιο και είχε δοθεί νέα διάσταση στις εργασιακές σχέσεις, καθώς και στις σχέσεις της επιχείρησης με τους κυβερνητικούς θεσμούς. Η ανάπτυξη των σιδηροδρόμων στις ΗΠΑ στη δεκαετία του 1850 είχε βρει την αμερικανική οικονομία καταπονημένη, ώστε αδυνατούσε να συνδράμει με κρατικά κεφάλαια τις τεράστιες ανάγκες του εξαπλούμενου δικτύου των σιδηροδρόμων. Το αποτέλεσμα ήταν το μεγαλύτερο μέρος της χρηματοδότησής τους να καλυφθεί από ιδιώτες. Μια μεσαία τάξη στελεχών διαχείρισης δημιουργήθηκε μέσα σε αυτούς τους πρώτους εταιρικούς γραφειοκρατικούς οργανισμούς. Το ίδιο συνέβη και στη Βρετανία. Έτσι πολλά από τα στελέχη των σιδηροδρόμων ήταν περιζήτητα στις επιχειρήσεις εξαιτίας της πολυεπίπεδης εμπειρίας τους στην αντιμετώπιση σύνθετων προβλημάτων. Ακόμη και στη διδασκαλία των πρώτων αρχών διαχείρισης (management) στις αντίστοιχες σχολές τα εμπειρικά παραδείγματα ανάγονται στην εμπειρία των σιδηροδρόμων.

Το έργο του σχεδιασμού και της υλοποίησης των σιδηροδρόμων στηρίχτηκε σε όλες τις περιπτώσεις στις πολυμετοχικές εταιρείες και στις ικανότητες των μηχανικών, αλλά και των τεχνιτών και των εργατών που εκτέλεσαν τα αντίστοιχα εθνικά έργα. Οι μελετητές ερίζουν για το εάν η οργάνωση των σιδηροδρόμων έφερε στο προσκήνιο στις ΗΠΑ τη μεγάλη επιχείρηση και στην Ευρώπη το επάγγελμα του μηχανικού. Η υλοποίηση των σιδηροδρομικών δικτύων τόσο στην Αγγλία, όσο και στη Γαλλία πραγματοποίησε μια μεγάλη τομή στην εξέλιξη της τεχνολογίας και στο χρηματοδοτικό σύστημα. Στο επιχειρηματικό πεδίο συνάντησης της ιδιωτικής οικονομίας και του κράτους στη Γαλλία αναδείχθηκε μια νέα ομάδα διαχειριστών, οι μηχανικοί. Η δυναμική παρουσία των μηχανικών ενισχύθηκε σε αυτή την περίπτωση από το κράτος, εξ αιτίας του προστατευτικού κρατικού ελέγχου που ίσχυε ήδη από το 1850. Παράλληλα στην Αγγλία από τα μέσα περίπου του 19ου αιώνα οι μηχανικοί μπορούσαν να διακριθούν σε στρατιωτικούς και πολιτικούς μηχανικούς, καθώς και μηχανικούς των μηχανών. Η μηχανική είχε γίνει επιστήμη και οι μηχανικοί είχαν αρχίσει να διαμορφώνουν συλλογική επαγγελματική ταυτότητα. Ο σχεδιασμός και η υλοποίηση των σιδηροδρόμων έπαιξαν κύριο λόγο σε αυτή την επαγγελματική αναδιάταξη.¹⁹

---

ral Decay of Business Enterprise», Ν.Υόρκη, Charles Scribner's Sons, 1904, σ. 374-400.

18. A. Chandler, jr., *The Railroads: The Nation's First Big Business*, Ν. Υόρκη, Brace & World, 1965.

19. Πρωτοπόροι μηχανικοί, όπως οι Stephenson και ο Brunel, ανταποκρίθηκαν σε νέες τεχνικές ανάγκες και διαμόρφωσαν τον επαγγελματικό τους χώρο. Με τη λειτουρ-

Οι γαλλικοί σιδηρόδρομοι παρουσιάζουν μια επιπλέον εθνική ιδιαιτερότητα με πολιτισμικές συνιστώσες, καθόσον άρχισαν να κατασκευάζονται μετά το 1830 από μια ομάδα μηχανικών οπαδών του γάλλου σοσιαλιστή Σαιν Σιμόν (Claude Henri de Rouvroy Saint-Simon).²⁰ Θερμοί υποστηρικτές της σιδηροδρομικής δικτύωσης στη Γαλλία, όπως ο Michel Chevalier, ο Christophe Stéphane Mony, ο Eugène Flachet, ο Jacob Emile Péreire, όχι μόνο κέντρισαν το δημόσιο ενδιαφέρον προς το νέο μεταφορικό μέσο, αλλά προκάλεσαν και το χρηματοδοτικό ενδιαφέρον τραπεζιτών όπως οι Rothschild, Delessert, d'Eichthal, Fould, Hottinguer, Thurneysen. Η οργάνωση του εθνικού δικτύου των σιδηροδρόμων αναδεικνύεται σ' ένα ενδιαφέρον πεδίο μελέτης, όπου επιχειρηματικά κέρδη συνδυάζονται με οικονομικές αποτυχίες, κρατική παρέμβαση και πολιτισμικές ιδιαιτερότητες.²¹

Η συγκριτική μελέτη της ιστορίας των σιδηροδρόμων στη Γαλλία, στην Αγγλία και στις ΗΠΑ αναδεικνύει διαφορές και ομοιότητες πάνω στην οργάνωση και τη λειτουργία τους. Πρόκειται για τον συνδυασμό οικονομικών αναγκών, κυβερνητικών προτεραιοτήτων με εξω-οικονομικούς λόγους, όπως το θέμα της ασφάλειας των κρατικών συνόρων που απαιτούσε τον κρατικό έλεγχο του σιδηροδρομικού δικτύου στην Ευρώπη, ή ακόμη οι τοπικές αντιστάσεις στο νέο μεταφορικό μέσο, ζητήματα που συνδυάζονταν με τους αντίστοιχους σε κάθε χώρα ρυθμούς εκβιομηχάνισης και κοινωνικής εξέλιξης. Πάντως η μεγάλη κλίμακα της επιχείρησης των σιδηροδρόμων σε όλες τις χώρες ανέδειξε τους επαγγελματίες διευθυντές στον κλάδο φέρνοντας στο προσκήνιο την αναγκαιότητα του διαχωρισμού της διοίκησης από την ιδιοκτησία.

Επιχειρηματικότητα: παράδοση και κουλτούρα

Η επιχειρηματικότητα είναι το πεδίο με το ασαφέστερο περιεχόμενο στο τρίπτυχο: επιχειρηματίας-επιχείρηση-επιχειρηματικότητα. Πολλοί οικονομολόγοι, από τον R. Cantillon τον 18ο αιώνα έως τον M. Casson στη δεκαετία του 1980, διαμόρφωσαν ορισμούς και περιέγραψαν τη λειτουργία του επιχειρηματία. Στην

γία των σιδηροδρόμων ένας νέος επαγγελματικός χώρος διαμορφώθηκε, οι σιδηροδρομικοί υπάλληλοι, που στη Βρετανία το 1913 αποτελούσαν το 4,5% της ανδρικής απασχόλησης: J. Simmons, *The Victorian Railway*, Λονδίνο, Thames and Hudson, 1995, σ. 102-119.

20. M. Wallon, *Les Saint-Simoniens et les chemins de fer*, Παρίσι 1908. Βλ. επίσης το άρθρο ενός θεωρητικού της επιχειρηματικότητας: F. A. von Hayek, «The Counter-Revolution of Science», *Economica*, New Series, 8/31 (1941) 281-320.

21. Η οργάνωση των γαλλικών σιδηροδρόμων αποτέλεσε καίριο πεδίο παρατήρησης των πρώτων οικονομικών ιστορικών, βλ. ενδεικτικά A.L. Dunham, «How the First French Railways Were Planned», *The Journal of Economic History* 1/1 (1941) 12-25, και το συνθετικό έργο του François Caron, *Histoire de l'exploitation d'un Grand Réseau: La Compagnie du Chemin de Fer du Nord 1846-1937*, Παρίσι, Mouton, 1973.

έννοια της επιχειρηματικότητας αποδίδονται σήμερα ιδιαίτερα προσωπικά χαρακτηριστικά: «Οι επιχειρηματικές ικανότητες συγκεντρώνονταν σε μια στενά εστιασμένη ιδιωτική επιχείρηση και την επιχειρηματική της ομάδα σε ένα τοπικό πλαίσιο», ή ακόμη «η επιχειρηματικότητα θεωρείται χαρακτηριστικό της προσωπικότητας: κάποια άτομα πιστεύεται ότι έχουν ένα ορισμένο χάρισμα ή μια φυσική κλίση να αναπτύσσουν επιχειρηματική δράση».²²

Εξάλλου, το πολιτισμικό περιβάλλον αναγνωρίστηκε ως καθοριστικό στοιχείο για το είδος και την τροπή της επιχειρηματικής δράσης. Αμερικανοί οικονομολόγοι και ιστορικοί, όπως ο Τσάντλερ και ο Λάντες, σχολίασαν τον ρυθμό ανάπτυξης ευρωπαϊκών κρατών και ανέδειξαν την πατρίδα της βιομηχανικής επανάστασης ως τον κύριο χώρο που επέδειξε «χαμηλή επιχειρηματικότητα». Πράγματι η Βρετανία παρουσίαζε σταθερή προσήλωση στις επιχειρήσεις παροχής υπηρεσιών όπως η ναυτιλία, το εμπόριο, ο χρηματοοικονομικός τομέας. Για ακόμη μια φορά ένα οικονομικό μοντέλο ανάπτυξης απαιτούσε καθολική εφαρμογή παραγκωνίζοντας εθνικούς και τοπικούς ρυθμούς εξέλιξης και ανάπτυξης. Η αιτία αποδόθηκε και στα πολιτισμικά πρότυπα της βικτοριανής κοινωνίας που διατηρούσε ως αξίες και τρόπο ζωής (life style) την αγροτική ιεραρχική οργάνωση της αριστοκρατίας της γης και όχι την αστική και βιομηχανική κοινωνία. Το έργο του αμερικανού M. Wiener είναι σημαντικό, όχι για την απόλυτη ισχύ των απόψεών του περί του κυρίαρχου μοντέλου στη βρετανική κοινωνία, αλλά γιατί έφερε τη συζήτηση και την ιστορική ανάλυση στη σχέση της κουλτούρας και της οικονομικής συμπεριφοράς.²³

Ο διαχωρισμός της ιδιοκτησίας από τον έλεγχο της επιχείρησης παγιώθηκε στον 20ό αιώνα. Οι επιχειρήσεις έδωσαν έμφαση στη διοίκηση ως μορφή στρατηγικής ικανότητας και όχι λειτουργικής. Αναπτύχθηκαν αγορές εργασίας και διαμορφώθηκαν ειδικές σπουδές. Το πέρασμα από τις ατομικές στις επιχειρηματικές και στις διευθυντικές εταιρείες δεν ήταν γραμμικό και δεν σήμανε μια βιολογική εξέλιξη στην εταιρική οργάνωση και διαχείριση. Η πύκνωση όμως των επιχειρηματικών και διευθυντικών εταιρειών αύξησε τη ζήτηση επαγγελματιών διευθυντικών στελεχών. Η εκπαίδευση αποτελούσε το κανάλι που οδηγούσε στη διοίκηση των επιχειρήσεων έναντι της οικογενειακής κληρονομικής διαδοχής. Στις ΗΠΑ και στη Βρετανία διαμορφώθηκε ένα κοινωνικό στρώμα από άρρενες λευκούς της μεσαίας τάξης που στελέχωνε τις επιχειρήσεις. Το περιεχόμενο των σπουδών στις σχολές διοίκησης επιχειρήσεων

22. G. Boyce, S.Ville, *Η εξέλιξη των σύγχρονων επιχειρήσεων*, ό.π., σ. 34-35.

23. M. Wiener, *English Culture and the Decline of the Industrial Spirit 1850-1980*, Cambridge University Press, 1981. Κριτικές απόψεις στη θέση του M. Wiener, βλ. βιβλιοκρισία του W. Ashworth, *Economic History Review* 34 (1981) 659-660· Br. Collins, K. Robbins, *British Culture and Economic Decline*, Λονδίνο, Weidenfeld & Nicolson, 1990.

αποτελεί ένα σημαντικό κεφάλαιο με συνολικές επιπτώσεις στην ιστοριογραφία για την επιχείρηση, που παγιώθηκε μετά τη δεκαετία του 1940.²⁴

Η επιχειρηματική δράση στη θεωρητική συζήτηση για την καπιταλιστική οικονομία περιγράφεται ως το κινήγι του καθαρού κέρδους μέσα από την εκμετάλλευση της έλλειψης ισορροπίας στην αγορά, ή μέσα από τη δημιουργία ανισορροπίας με την εισαγωγή νέων προϊόντων, μεθόδων ή τεχνικών στην οικονομική ζωή. Οι ιστορικοί που μελετούσαν την ανάπτυξη της αμερικανικής οικονομίας μέσα από την επιχείρηση αναρωτήθηκαν αν το καταλληλότερο πεδίο παρατήρησης ήταν η εταιρεία-επιχείρηση, ή η επιχειρηματική ζωή και προσωπικότητα του πρωταγωνιστή. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1940 έγινε απόπειρα διαχωρισμού της ιστορίας της επιχείρησης από την ιστορία της επιχειρηματικότητας. Έτσι, ενώ η οικονομική ιστορία επικεντρωνόταν σε μακροοικονομικά θέματα με βάση εμπειρικά δεδομένα, η ιστορία της επιχείρησης και η ιστορία της επιχειρηματικότητας εξέταζαν μικρο-οικονομικά θέματα, που σχετιζόνταν με τις ατομικές συντεταγμένες της οικονομικής δραστηριότητας. Η διαφοροποίηση μεταξύ των δύο σχολών είχε νομιμοποιηθεί το 1948 με την ίδρυση στο Χάρβαρντ του ερευνητικού κέντρου για την Ιστορία της Επιχειρηματικότητας (Research Center of Entrepreneurial History) που εξέδιδε και το περιοδικό *Explorations in Entrepreneurial History*. Από τους ιστορικούς της επιχειρηματικότητας που μελετούσαν την προσωπικότητα του επιχειρηματία, χρησιμοποιήθηκε και η ψυχοϊστορία, ή έγινε προσπάθεια να φωτιστούν όψεις της γενικής οικονομικής ιστορίας και μέσα από αυτό το πρίσμα. Ενώ όμως η ιστορία των επιχειρήσεων περιέγραφε το αντικείμενό της και παρήγε βιογραφίες εταιρειών, το εγχείρημα της ιστορίας της επιχειρηματικότητας παρέμενε μετέωρο.²⁵

Μια από τις εξέχουσες παρουσίες στο χώρο της ιστορίας των επιχειρήσεων ήταν και ο Α.Η. Cole ο οποίος είχε αποφοιτήσει το 1915 από το Χάρβαρντ και είχε πρωτοστατήσει στη συλλογή υλικού για τις επιχειρήσεις στη βιβλιοθήκη Baker της Σχολής των Επιχειρήσεων (Harvard Business School). Η προσπάθεια είχε ξεκινήσει ήδη από το 1909 με στόχο τη συστηματική συλλογή ανέκδοτου υλικού που αναφερόταν στις επιχειρήσεις. Το 1920 οργανώθηκε πλέον η εταιρεία της Ιστορίας των Επιχειρήσεων (Business Historical Society). Στο πλαίσιο αυτής της εταιρείας μετά από είκοσι χρόνια, ο Γκρας και η Henrietta Larson επιδόθηκαν στη συλλογή υλικού για τη βιβλιοθήκη, καθώς και στην οργάνωση σχετικών σεμιναρίων σε εταιρείες, ενώ ο Κολ ως οικονομικός ιστο-

24. G. Boyce, S. Ville, *Η εξέλιξη των σύγχρονων επιχειρήσεων*, ό.π., σ. 45-47.

25. J.R.T. Hughes, «Entrepreneurship», Glenn Porter (επιμ.), *Encyclopedia of American Economic History. Studies of the Principal Movements and Ideas*, τ. III, Ν. Υόρκη, Ch. Scribner's Sons, 1980, σ. 214-228.

ρικός και επικεφαλής της βιβλιοθήκης οργάνωσε τη συστηματική καταγραφή του σχετικού αρχειακού υλικού. Η Λάρσον υποστήριξε την επιχείρηση ως κοινωνικό θεσμό, καθώς και την εξέλιξή της στον χρόνο μέσα σε ένα πλαίσιο ένταξης της επιχείρησης στον «πραγματικό κόσμο». Παράλληλα αναδείκνυε την αναγκαιότητα της εκπαίδευσης των στελεχών των επιχειρήσεων στο θέμα των σχέσεων των επιχειρήσεων με τις κυβερνήσεις και στα ηθικά πρότυπα του επαγγέλματος. Εξάλλου, η εξάρτηση του κλάδου από την οικονομική ιστορία και την ιστορία της οικονομικής σκέψης προσδιόριζε μεν τις απαρχές του, αλλά τον διαφοροποιούσε ως προς την μελέτη της στρατηγικής και της διαχείρισης της επιχείρησης. Με αυτές τις συντεταγμένες η έρευνα και η διδασκαλία του παραδείγματος (case study) προσέφεραν το κύριο πεδίο μελέτης της κοινωνικής δυναμικής της επιχείρησης. Στην ενδελεχή παρουσίαση του σχετικού υλικού (Business records) για τη μελέτη των επιχειρήσεων η Λάρσον δεν παρέλειπε να τονίσει τη σπουδαιότητα των ιδιωτικών εγγράφων του επιχειρηματία (αλληλογραφία, αυτοβιογραφικές σημειώσεις). Με αφορμή τη μελέτη του ίδιου του επιχειρηματία η Λάρσον επεσήμανε την ευρωπαϊκή καταγωγή της έννοιας και της χρήσης του όρου του επιχειρηματία από την οικονομική ανάλυση και θεωρία (J.B. Say) και όχι της συλλογήςπραγματολογικών πληροφοριών για τον ίδιο τον επιχειρηματία.²⁶

Ένα άρθρο του Κολ στην αρχή της δεκαετίας του 1940 είναι αποκαλυπτικό για την σχέση των αμερικανών μελετητών της επιχείρησης με την ευρωπαϊκή ιστοριογραφία.²⁷ Ο Κολ μετέφερε την αδυναμία ορισμένων ερευνητών να τοποθετηθούν απέναντι στον ορισμό του επιχειρηματία ή της επιχειρηματικότητας χωρίς να έχει προηγηθεί η απαραίτητη αρχειακή έρευνα, οπότε κατέφευγαν στους θεωρητικούς της οικονομίας. Παράλληλα, ο ορισμός του επιχειρηματία βασιζόταν συχνά στον γάλλο οικονομολόγο J.B. Say, ο οποίος είχε περιγράψει τον επιχειρηματία του 18ου αιώνα, όταν οι επιχειρηματικές μονάδες ήταν μικρές και ο ίδιος ο επιχειρηματίας ήταν ο προμηθευτής του κεφαλαίου. Ο Κολ, γνωρίζοντας την πολυπλοκότητα του προβλήματος και την ευρωπαϊκή καταγωγή της Ιστορίας των Επιχειρήσεων, έθετε προς μελέτη το ζήτημα της διοίκησης των επιχειρήσεων (business administration) και των επιχειρηματικών λειτουργιών (entrepreneurial functions). Ο ίδιος κατέγραφε μια νέα σειρά

26. Henrietta Larson, *Guide to Business History. Materials for the Study of American Business History and Suggestions for their Use*, Cambridge Mass., Harvard University Press, 1948, σ. 3-7, 20-29, 733-734.

27. A.H. Cole, «Entrepreneurship as an Area of Research», *The Journal of Economic History*, Suppl. 2 (1942) 118-126. Ακολούθησε το άρθρο: «An Approach to the Study of Entrepreneurship: A Tribute to Edwin F. Gay», *The Journal of Economic History*, Suppl. 6 (1946) 1-15. Βλ. επίσης J.R.T. Hughes, «Arthur Cole and Entrepreneurial History», www.h-net.org/~business/bhweb/

θεμάτων προς εξέταση, όπως τη φύση της επιχειρηματικότητας στον ιστορικό χρόνο, την αμερικανική ιδιαιτερότητα στο θέμα, προκαλώντας τη μεθοδολογική επανατοποθέτηση των οικονομικών ιστορικών απέναντι στο ρόλο της επιχειρηματικότητας στην ανάπτυξη της οικονομικής ζωής στην Αμερική.

Οι πιο ιστορικοποιημένες μελέτες στον κλάδο της ιστορίας της επιχείρησης αναγνώρισαν εθνικές και πολιτισμικές ιδιαιτερότητες, παράλληλα με τις σχέσεις της με την οικονομική θεωρία. Η ιστορία της επιχειρηματικότητας φαίνεται να ακολουθούσε άλλα μονοπάτια. Έτσι, ιδιαίτερα μετά τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο, δεν εντάχθηκε στις νεοκλασικές μελέτες της οικονομίας. Ακόμη τρεις θεωρητικοί αναλυτές της επιχειρηματικότητας, ο Βέμπερ, ο Σουμπέτερ, ο Knight, δεν μπόρεσαν να ερμηνεύσουν μέσα από την ορθολογικοποίηση της οικονομικής ζωής και την επερχόμενη ανάπτυξη της γραφειοκρατίας την παντοδυναμία των μεγάλων επιχειρήσεων στην οικονομική ανάπτυξη, τη διαφοροποίηση των μεγάλων επιχειρήσεων μέσα στις παγκόσμιες χρηματοοικονομικές αγορές, την αύξηση και ανάπτυξη των μικρών επιχειρήσεων που παρατηρήθηκε μετά το 1970 στην Ευρώπη, στην Ιαπωνία και στη Βόρεια Αμερική.²⁸ Η θεωρητική οικονομική σκέψη συχνά δεν μπόρεσε να απαγκιστρωθεί από τη μελλοντολογική διάσταση του λόγου της. Η σύγχρονη με τα γεγονότα παρακολούθηση και αποτίμηση της εξέλιξης του καπιταλισμού γέννησε ποικίλες προσεγγίσεις. Η παρατήρηση, η περιγραφή και η ερμηνεία του οικονομικού βίου δεν μπορούσε να εγκλωβιστεί σε γενικευτικά σχήματα παραμελώντας εθνικές και πολιτισμικές παραμέτρους. Ο μεθοδολογικός πλούτος των κοινωνικών επιστημών προσφέρεται σε πιο σύνθετες αναγνώσεις που τελικά η ιστορία φαίνεται να αναγνωρίζει.

Συχνά τίθεται το ερώτημα για την εισαγωγή μιας «γενεαλογίας» στην έννοια της επιχειρηματικότητας. Μήπως η επιχειρηματικότητα περιγράφεται καλύτερα όταν εντοπίζεται στον χώρο και στον χρόνο, με δυνατότητα φυσικά να οδηγηθούμε σε αναλογίες και συγκρίσεις; Αναλογικά θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για την επιχειρηματικότητα μέσα στην ελληνική επιχείρηση ή να προσδιορίσουμε τα χαρακτηριστικά της επιχειρηματικότητας στους έλληνες επιχειρηματίες στον ιστορικό χρόνο. Οι έννοιες αυτές αποκτούν σημασία για τον ιστορικό, εφόσον συνδεθούν με την τεκμηρίωση και την ερμηνεία των γεγονότων.

Στο χώρο των κοινωνικών επιστημών που μελετά τις σχέσεις μεταξύ οικονομικών, ψυχολογικών και κοινωνικών όψεων της επιχειρηματικότητας μπορούμε να αναγνωρίσουμε την ιστορική καταγωγή του επιχειρηματία, τις ποικίλες μορφές και τις λειτουργίες του, καθώς και την ιδεολογική χρήση

---

28. Maria Brouwer, «Weber, Schumpeter and Knight on entrepreneurship and economic development», *Journal of Evolutionary Economics* 12 (2002) 83-84.

της επιχειρηματικότητας. Η επιχειρηματικότητα αναλύεται με μέτρο την ικανότητα διαχείρισης της πληροφορίας και μπορεί να εξεταστεί ως συστατικό στοιχείο του ανθρώπινου κεφαλαίου, όπως η τεχνική εξειδίκευση και η ικανότητα οργανωτικής διαχείρισης. Η ίδια η έννοια της επιχειρηματικότητας έχει χρησιμοποιηθεί από τον σύγχρονο φιλελεύθερο πολιτικό λόγο, ιδιαίτερα μετά τη δεκαετία του 1980, προκειμένου ν' αναδείξει και πάλι την εικόνα του αυτοδημιούργητου επιχειρηματία.

Οι πιο γόνιμες κατευθύνσεις για τη μελέτη και την ευδοκίμηση της επιχειρηματικότητας μέσα στον ιστορικό χρόνο εντοπίζονται: α) στην προσωπικότητα του επιχειρηματία, β) στα επιχειρηματικά δίκτυα, γ) στην κουλτούρα (οικονομικές λειτουργίες της κουλτούρας, εθνικά χαρακτηριστικά).

Η προσέγγιση του οικονομολόγου και η προσέγγιση του ιστορικού στις έννοιες του επιχειρηματία και της επιχειρηματικότητας είναι διαφορετικές, όχι όμως αλληλοαποκλειόμενες. Δηλαδή οι θεωρητικές διατυπώσεις του Καντιγιόν, του Σέι, του John Stuart Mill περί επιχειρηματία αποκτούν νόημα για τον ιστορικό αν συνδεθούν με τα κοινωνικά και οικονομικά συμφραζόμενα της εποχής τους. Έστω ότι ο ορισμός, οι ιδιότητες και η λειτουργία του επιχειρηματία έχουν περιγραφεί, πώς θα εντάξει ο ιστορικός την επιχειρηματικότητα π.χ. στην εξέλιξη του ελληνικού κράτους; Μήπως μέσα από την επιτυχημένη συμμετοχή διαφορετικών πρωταγωνιστών στην ελληνική οικονομία; Έχει η επιχειρηματικότητα εθνικά χαρακτηριστικά ή μήπως η εθνική ιστοριογραφία της αποδίδει και τα ανάλογα χαρακτηριστικά;

Η βιογραφία του επιχειρηματία

Ο βίος και το έργο του επιχειρηματία αποτελεί γνωστό θέμα βιογραφικής εξιστόρησης που απαντά σε επιστημονικές εργασίες, λαϊκά έντυπα και εκδόσεις, εφημερίδες, περιοδικά, κινηματογραφικές ταινίες. Στο Μεσοπόλεμο και μετά τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο κυκλοφόρησαν στην Ευρώπη, στην Αμερική και στην Ελλάδα βιογραφικές εξιστορήσεις ευρείας κυκλοφορίας με λαϊκή απήχηση που προέβαλαν επιτυχημένες πορείες αυτοδημιούργητων επιχειρηματιών. Η ιστορία αυτής της εξιστόρησης προσδιορίζει και προσδιορίζεται από την κοινωνική υποδοχή του επιχειρηματία και συνδέεται με γενικευτικές αναγωγές που προέρχονται από την οικονομία και ιδιαιτερότητες που προέρχονται από τις εθνικές ιστοριογραφίες. Ο ρόλος της προσωπικότητας στην οικονομική δράση έχει δημιουργήσει ένα ολόκληρο τομέα μελέτης που καλύπτεται σήμερα από την Ιστορία της Επιχείρησης ή της επιχειρηματικότητας. Διαφορετικά ιστοριογραφικά ρεύματα που είχαν συνάφεια με μαρξιστικές ερμηνείες της κοινωνικής ιστορίας μάλλον υποβάθμισαν τον ρόλο του επιχειρηματία, οπότε και η βιογραφία του είχε την ίδια τύχη. Αξιόλογα δείγματα γραφής με θέμα τη ζωή και το έργο

των επιχειρηματιών έχουν προσφέρει η οικονομική και κοινωνική ιστορία και συνακόλουθα η ιστορία των επιχειρήσεων, αλλά και η λογοτεχνία.²⁹

Η βιογραφία του επιχειρηματία, του ατόμου δηλαδή με εμπορική και/η παραγωγική οικονομική δραστηριότητα που μετέχει στη σύλληψη, ίδρυση, λειτουργία και ανάπτυξη της επιχείρησης, εμπίπτει στη γενική κατηγορία του είδους *Βιογραφία*. Με αυτό τον όρο δεν περιοριζόμαστε στις αυτοτελείς βιογραφίες για επιχειρηματίες, αλλά και στα βιογραφικά λεξικά, καθώς και στα βιογραφικά σχεδιάσματα που αναφέρονται στη ζωή και το έργο επιχειρηματιών.³⁰ Όλα τα βιογραφικά λεξικά προέρχονται και αναμετρούνται με την παράδοση του κόσμου του 19ου αιώνα που τόνιζε το έθνος-κράτος και τον ρόλο των ατόμων σε αυτό. Έτσι τα ίδια τα λεξικά με τις επιλογές τους αποτελούν και ένα δείκτη εθνικής αποδοχής και κοινωνικής ευύποληψίας σε συγκεκριμένες χώρες και ιστορικές περιόδους. Έμποροι και βιομήχανοι διαφορετικού κοινωνικού και οικονομικού βεληνεκούς παρελάνουν στις σελίδες των παραπάνω γενικών βιογραφικών λεξικών δημιουργώντας μια πρώτη ιστοριογραφική αξιολόγηση του «γένους» των επιχειρηματιών. Δεν είναι λίγοι αυτοί που υποστήριξαν ότι οι βιογραφίες είναι ένα χρηστικό είδος που παραθέτει ημερομηνίες, γεγονότα, γενεαλογικές πληροφορίες και τα συναφή, έχοντας απέναντι τους το αμφισβητήσιμο κατά την άποψή τους είδος της «λογοτεχνικής βιογραφίας».³¹ Καθόσον η βιογραφία έχει οριστεί και ως ένα λογοτεχνικό είδος που χρησιμοποιεί πολυειδείς πηγές, στρατηγικές γραφής, και απαιτεί από τον μελετητή μια μεγάλη ποικιλία από γνώσεις, ώστε να μπορεί να αντιμετωπίσει ενδόμυχες προσδοκίες, συναισθήματα και αντιφατικές όψεις της προσωπικότητας του βιογραφούμενου, μαζί με σύνθετα βιογραφικά θέματα που ξεκινούν από τη γέννηση και το θάνατο, την εκπαίδευση, την προσωπική φιλοδοξία, τις συγγενικές σχέσεις και φθάνουν στο φυσικό και στο πολιτικο-κοινωνικό περιβάλλον. Η κύρια διαχωριστική γραμμή από τις άλλες δημιουργικές γραφές τοποθετείται στο ότι η βιογραφία πρέπει να παραμένει πιστή στη ζωή. Οι τεχνικές προσέγγισης της πιστής απεικόνισης

29. Βλ. ενδεικτικά το έργο που αφιέρωσε ο Τόμας Μαν στην παρακμή της οικογένειας των Μπούντενμπρουκς (Buddenbrooks) (1901).

30. Πολλοί σύγχρονοι έλληνες επιχειρηματίες (19ος-20ός αιώνας) έχουν βιογραφηθεί στο πολύτιμο πεντάτομο *Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν* των Κ. και Σπ. Α. Βοβολίνη, ενώ το ίδιο το έργο έχει γίνει αντικείμενο κριτικής ανάλυσης, βλ. Αλίκη Βαξεβάνογλου, *Οι έλληνες κεφαλαιούχοι 1900-1940. Κοινωνική και οικονομική προσέγγιση*, Αθήνα 1994, 123 κ.εξ. Βλ. επίσης Ευ. Χειμόγλου (επιμ.), *Ιστορία της επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη*, τ. Α'-Δ', Θεσσαλονίκη, Πολιτιστική Εταιρεία Επιχειρηματιών Βορείου Ελλάδος, χ.χ.

31. P.N. Furbank, «A craft, not an art. The modest but practical uses of biography», *TLS*, 15 Ιαν. 1999, σ. 14. Για την άποψη ότι η βιογραφία είναι τέχνη βλ. J.L. Glifford, *Biography as an art*, Λονδίνο 1962. Χρήσιμο παραμένει το έργο: A. Shelston, *Βιογραφία*, Αθήνα, Ερμής, Η γλώσσα της κριτικής, 1982.

της ζωής στις βιογραφίες είναι κοινές. Το νήμα για τη συγγραφή βιογραφιών, των δημόσιων θρύλων ουσιαστικά της επιχειρηματικής ζωής, ακολουθεί ένα κοινό αναμνηστικό πνεύμα της βικτοριανής βιογραφίας. Ένα σημαντικό χαρακτηριστικό σε αυτές τις περιπτώσεις είναι η αυθεντικότητα της αναπολούμενης λεπτομέρειας, καθώς και η ανασύσταση και η εμπιστοσύνη στη λεπτομέρεια συνθέτουν την πιστή απεικόνιση της ζωής του βιογραφούμενου.

Η βιογραφία ως μέσο αναγνώρισης, μελέτης και ερμηνείας του αστικού κόσμου, έχει ανανεώσει και τη μελέτη του επιχειρηματία ως συστατικού μέλους της αστικής κοινωνίας των νεωτέρων χρόνων. Ο βίος και το έργο του αστού αποτελούν κεντρικό ζήτημα της έρευνας και μελέτης των κοινωνικών επιστημών. Παράλληλα, η ανεπάρκεια της ερμηνείας της οικονομικής πράξης από τους αποκλειστικά οικονομικούς παράγοντες έχει αναδείξει τον ρόλο και τη σημασία της κουλτούρας, καθώς και των προσωπικών χαρακτηριστικών. Ο τόνος μετατίθεται στους μη οικονομικούς παράγοντες που προσδιορίζουν την αποτελεσματικότητα της οικονομικής συμπεριφοράς, καθώς και στην αξιολόγηση όχι μόνο των οικονομικών αιτιών, αλλά και άλλων χαρακτηριστικών που καθιστούν την οικονομική δραστηριότητα εφικτή.

Η αναβάθμιση του ρόλου της κουλτούρας και της ψυχοϊστορίας μέσα από το έργο του Peter Gay και της McClosky παρουσιάζει ιδιαίτερο ερμηνευτικό ενδιαφέρον. Το υλικό μελέτης δεν περιορίζεται στις συγγραφές της επιθυμίας και της ανάμνησης, όπως αυτοβιογραφίες, απομνημονεύματα, ημερολόγια, αλλά απλώνεται σε δοκίμια ψυχολογίας, κοινωνιολογίας, πολιτικής οικονομίας μαζί με θεατρικά και λογοτεχνικά έργα. Ο Πήτερ Γκέι, από τα μέσα της δεκαετίας του 1980, με το έργο του *The Bourgeois experience: Victoria to Freud*, και το *Schnitzler's Century. The making of middle class culture 1815- 1914*,³² προσεγγίζει τον αστικό κόσμο μέσα από μια νέα οπτική της βιογραφίας. Σε αυτό το έργο αναδεικνύεται η βιογραφία ή οι σπονδυλωτές βιογραφίες ως εργαλείο αναγνώρισης και μελέτης του αστικού κόσμου. Σημαντικό σημείο σε αυτή τη μεθοδολογική πρόταση αποτελεί η ανάλυση και ενοποίηση μιας δέσμης εμπειριών και αρετών του αστικού κόσμου (*bourgeois virtues*) με στόχο την κατανόηση μιας μεγάλης πληθυσμιακής ομάδας πέρα από κρατικά σύνορα, που ταξινομείται με την ετικέτα «βικτοριανή αστική τάξη» και στην οποία εξετάζονται χαρακτηριστικά όπως η σεξουαλικότητα, η επιθετικότητα, το γούστο, ο ιδιωτικός χώρος. Ο Γκέι, εξετάζοντας τη βικτοριανή άποψη για την ανθρώπινη φύση, τον αυτοέλεγχο και τη σκοπιμότητα της δράσης, τονίζει την σημασία της δράσης. Η έντονη προβολή της από το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα

32. Peter Gay, *The Bourgeois experience: Victoria to Freud*, τ. 1-5, Λονδίνο 1984-1998 και *Schnitzler's Century. The making of middle class culture 1815- 1914*, Νέα Υόρκη 2002.

προϋπόθετε τη σύζευξη της τελευταίας με την ορθή λογική. Η ανάδειξη της διαχείρισης του εαυτού (self-management) στον άνδρα διοχέτευε την εσωτερική οργή στην επιδίωξη της δράσης και της ισχύος. Αυτές οι απόψεις αναδεικνύονται στον 19ο αιώνα και ερμηνεύονται από τον Γκέι σαν το πάντρεμα ενός έμφυλου χριστιανισμού και ενός κοινωνικού δαρβινισμού.³³

Η εξυμνητική εξιστόρηση της ζωής διαφόρων μεγιστάνων του χρήματος που ξεκινούν από το «ελάχιστο» και εξελίσσονται σε μυθικά πρόσωπα ήταν κοινή στην ευρωπαϊκή και αμερικανική βιβλιογραφία έως τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Πρόκειται για «Ιστορίες επιτυχίας» (success stories) που συχνά συνδέονταν και με πρότυπα υψηλών επιδόσεων σωματικής αλκής που είχαν βικτοριανή καταγωγή. Αυτό το μοντέλο αμφισβητήθηκε κυρίως από σκανδαλοθηρικά έντυπα στην Αμερική, από μεσοαστούς μεταρρυθμιστές στη Βρετανία και από το σοσιαλιστικό ρεύμα στην Ευρώπη.³⁴ Η λέξη κλειδί που περιέκλειε όλα τα αστικά ιδανικά και τις ανησυχίες ήταν ο χαρακτήρας και λιγότερο η ευφυΐα του ατόμου. Από τον χαρακτήρα εκπορεύονταν ο ρεαλισμός, ο αυτοέλεγχος, η εγκράτεια, η σκληρή εργασία, η έξυπνη διαχείριση του χρήματος και βέβαια η πειθαρχημένη και εξυγετισμένη επιθετικότητα.

Η άποψη της ψυχοϊστορίας, όπως ήδη είχε εμφανιστεί στη δεκαετία του 1970 κυρίως στις βιογραφίες πολιτικών (R. Nixon, Th. Jefferson), είχε υποστεί ισχυρή κριτική. Ο αντίλογος στην ψυχοϊστορία επικεντρωνόταν στα παρακάτω σημεία: οι κοινωνικοί επιστήμονες αμφισβητούσαν την έμφαση στο εγώ ως επαρκή αναλυτική κατηγορία, ενώ υποστήριζαν ότι μόνο συμπληρωματικά θα μπορούσε να βοηθήσει τη βιογραφική προσέγγιση. Η κριτική εντόπιζε ένα ντετερμινιστικό προσανατολισμό που αγνοούσε τις πολιτικές παραμέτρους, και τέλος προτασσόταν το επιχείρημα ότι μια ευαίσθητη και προσεκτική βιογραφική προσέγγιση δεν είχε ανάγκη την επιστήμη της συμπεριφοράς. Τα βασικά ερωτήματα απέναντι στην ψυχοϊστορία τότε ήταν κατά πόσο ο χαρακτήρας προσδιόριζε τη συμπεριφορά λιγότερο ή περισσότερο από την ευφυΐα του ατόμου ή την οικονομία του τόπου, και κατά πόσο επίσης η σεξουαλικότητα προσδιόριζε τη συμπεριφορά του ατόμου.³⁵ Ερωτήματα που εντάσσονταν σε ένα πλαίσιο αμφισβήτησης της κεντρικής ιστοριογραφικής σκηνής εκείνης της

33. Με εκφραστές τον George Moore, γιατρό μέλος του Royal College στο Λονδίνο, τον Charles Kingsley, φιλελεύθερο κληρικό και μυθιστοριογράφο, και τον Charles Darwin. Εδώ ακριβώς εντοπίζονται οι απαρχές της σχέσης του Νίτσε σχετικά με τη επιθυμία της εξουσίας, καθώς και η υπόθεση του Φρόυντ σχετικά με το εσωτερικό κίνητρο για κυριαρχία.

34. Peter Gay, *The Bourgeois experience: Victoria to Freud*, τ. 3, *The Cultivation of Hatred*, Λονδίνο 1993, σ. 500-502.

35. J. Patterson, «Politics, Personality and Psychohistory», *Reviews in American History* 1/1 (1973) 59-65. T. Harry Williams, «On the Couch of Monticello», *Reviews in American History* 2/4 (1974) 523-529.

εποχής και αναζητούσαν μια νέα διαλεκτική ισορροπία ανάμεσα στο άτομο και την κοινωνία.

Η Μακλόσκυ ως οικονομικός ιστορικός αναζητά από την πλευρά της τις αστικές αξίες που διαμορφώθηκαν από τον Χιούμ, τον Σμιθ, τον Λοκ, τον Μοντεσκιέ, σε ένα νέο ηθικό και πολιτικό κώδικα για την εμπορευματική κοινωνία. Οι αξίες αυτές είναι: η ακεραιότητα, η ειλικρίνεια, η επιχειρηματικότητα, το χιούμορ, ο σεβασμός, η μετριοπάθεια, η υπευθυνότητα, η σύνεση, η τρυφερότητα, η εγκράτεια. Αξίες που μπορούν να επαναπροσδιορίσουν μια νέα σειρά ιστοριογραφικών ερωτημάτων που αφορούν τον επιχειρηματία-αστό ξαναφέροντας τη συζήτηση μεταξύ της ηθικής φιλοσοφίας και της επιστήμης της επιλογής, δηλαδή τα οικονομικά. Μπορεί η κουλτούρα να μπει στην ίδια βαθμίδα με την τεχνολογία και την κατανάλωση στη μελέτη της οικονομικής ιστορίας; Η Μακλόσκυ καταλήγει, μέσω άλλης οδού από τον Γκέι, ότι οι αρετές του αστικού κόσμου (*bourgeois virtues*) είναι η γέφυρα μεταξύ οικονομίας και κουλτούρας προτείνοντας και ένα οικονομετρικό μοντέλο ανάλυσής τους.³⁶ Νέες προσεγγίσεις στη βιογραφική εικόνα του επιχειρηματία-αστού ως παράδειγμα ή πολλαπλά παραδείγματα μέσα από μια πολυπρισματική οπτική που ενεργοποιεί νέα ερωτήματα μπορούν να οδηγήσουν και σε νέες προσεγγίσεις του αστικού κόσμου συνολικά.

Τα μείζονα παραδείγματα

Τα παραδείγματα των δημόσιων θρύλων της οικονομικής ζωής απαντούν στον τομέα των ιδιωτικών επιχειρήσεων. Πρόσωπα που καθόρισαν τη διεθνή και εθνική οικονομία και έγιναν όχι μόνο παραδείγματα οικονομικής και κοινωνικής συμπεριφοράς, αλλά και εθνικά παραδείγματα. Τα βασικά χαρακτηριστικά που στηρίζουν τις σύγχρονες βιογραφίες επιχειρηματιών του 19ου και του 20ού αιώνα με διεθνή δραστηριότητα και προβολή, είναι εμφανή και συγκρίσιμα μεταξύ τους. Τα κοινά χαρακτηριστικά τους απαντούν καταρχήν στον ορισμό του Σουμπέτερ για τον επιχειρηματία: εισαγωγή ενός νέου αγαθού, εισαγωγή νέων μεθόδων παραγωγής, άνοιγμα μιας καινούργιας αγοράς, κατάκτηση νέων πηγών ενέργειας, οργάνωση μιας βιομηχανικής μονάδας. Ο Σουμπέτερ σχηματοποίησε πετυχημένα ένα τύπο επιχειρηματία, δημιούργησε μια θεωρητική κατασκευή που δεν απαντάει όμως σε προσωπογραφικά ερωτήματα, τοπικές, εθνικές, θρησκευτικές ιδιαιτερότητες. Μήπως λοιπόν μια βιογραφική προσέγγιση μπορεί να περιγράψει και να ερμηνεύσει τη διαδικασία της ανατροπής που τόσο συχνά συναντάμε στα παραδείγματα των επιχειρηματιών; Της ανατροπής,

36. Diedre McClosky, «Bourgeois virtue and the history of P and S», *The Journal of Economic History* 58/2 (1998) 297-317· η ίδια, *The Bourgeois Virtues: Ethics for an Age of Commerce*, University of Chicago Press, 2006.

δηλαδή, του μέσου όρου στην κοινωνία και την οικονομία; Αυτό το ανοικτό ζήτημα έρχονται να καλύψουν οι «εθνικές» ιστοριογραφίες, αφού, αναγνωρίζοντας τα ιδιαίτερα προσωπικά χαρακτηριστικά του κάθε επιχειρηματία, δίνουν και ανάλογες βιογραφικές προσεγγίσεις.

Ενδεικτικά θα παρουσιαστούν εδώ τρία πρόσωπα της ίδιας περίπου χρονικής περιόδου με διαφορετική γεωγραφική καταγωγή. Οι ίδιοι συνιστούν μείζονα παραδείγματα επιχειρηματία κατά τον ορισμό του Σουμπέτερ, ενώ παράλληλα αποτελούν παραδείγματα διαφορετικής ιστοριογραφικής αντιμετώπισης με «εθνικές» καταβολές. Ο John Davison Rockefeller (1839-1937), ο Marcus Wallenberg (1899-1982) και ο Πρόδρομος Μποδοσάκης Αθανασιάδης (1891- 1979), τρεις εκπρόσωποι του ώριμου καπιταλισμού που με το επιχειρηματικό τους έργο σφράγισαν την κρατική και διεθνή οικονομία της εποχής τους. Τρία πρόσωπα που εκμεταλλεύτηκαν επιχειρηματικά, μεταξύ άλλων, τον φυσικό πλούτο (μέταλλα, ορυκτά) του τόπου τους και χάραξαν επιχειρηματικές πορείες κυρίως πάνω στη βαριά βιομηχανία. Η οικονομική πορεία αυτών των σύγχρονων μεταξύ τους προσώπων, που ανατρέπει τους μέσους όρους, παρουσιάζει κοινά χαρακτηριστικά. Η διαπραγμάτευση του βίου και του έργου τους καθορίστηκε κατά κύριο λόγο από τις εθνικές ιστοριογραφικές συντεταγμένες. Να σημειωθεί ότι και οι τρεις βιογραφίες ήταν εξαρτώμενες (πρωτογενές υλικό, χρηματοδότηση έρευνας) από τα αντίστοιχα ιδρύματα/κληροδοτήματα του κάθε επιχειρηματία.

Το πρώτο εξεταζόμενο πρόσωπο, ο John Davison Rockefeller, παράδειγμα βιογραφικής εξιστόρησης επιχειρηματία στην Αμερική, αποτελεί ένα υπόδειγμα σύγχρονης βιογραφίας βικτοριανού τύπου.³⁷ Ο δημιουργός της πετρελαϊκής εταιρείας Standard Oil παρουσιάζεται από ένα επαγγελματία συγγραφέα βιογραφιών επιχειρηματιών σε μια πολύ προσεγμένη βιογραφική εξιστόρηση.

Ο ίδιος ο Ρόκφελερ είχε δώσει τροφή όσο ζούσε σε χιλιάδες δημοσιεύματα καταγγελίας, υμνητικά, σατιρικά κ.ά., αφού εκπροσώπησε τη μορφή του ιδιωτικού επιχειρηματικού μονοπωλίου που ανταγωνίστηκε το κράτος. Το «χταπόδι», όπως ονομαζόταν, είχε φθάσει να ελέγχει μέσω των εταιρειών του το 90% του παραγόμενου στην Αμερική πετρελαίου. Ο Ρόκφελερ αποτελεί το παράδειγμα του επιτυχημένου ανθρώπου των συνόρων (frontier man) που έζησε στο αχανές γεωγραφικό περιβάλλον των ανοικτών επιχειρηματικών οριζώντων της Αμερικής με οδηγό τις κοινωνικές απαγορεύσεις και τους ηθικούς καταναγκασμούς μιας θρησκευτικής ομάδας προτεσταντικής καταγωγής, των Ευαγγελιστών Βαπτιστών. Ο ίδιος αντιπροσώπευε το αμερικάνικο πνεύμα του ωμού βιομηχανικού καπιταλισμού στην Αμερική μετά τον Εμφύλιο πόλεμο. Έτσι μια από τις βιογραφίες του δεν μπορούσε παρά να φέρει τον χαρακτηριστικό

37. R. Chernow, *Titan. The life of John D. Rockefeller, Sr.*, Ν. Υόρκη 1998.

τίτλο ο *Τιτάνας*, δηλ. ο κυρίαρχος του κόσμου, δηλώνοντας κατ' αυτό τον τρόπο και την απόλυτη ανατροπή του μέσου όρου. Ο Ρόκφελερ ως επιχειρηματίας εντάσσεται πλήρως στη θεωρία του Σουμπέτερ. Δεν έμενε στον σύγχρονο βιογράφο του παρά να εξιστορήσει το βίο και τη δράση του ως δημιουργήμα του αμερικανικού καπιταλισμού, με όπλα την καλή αφηγηματική γραφή και την τεκμηριωτική ικανότητα του επαγγελματία συγγραφέα βιογραφιών. Να σημειωθεί ότι το μέγεθος των φιλανθρωπικών πράξεων του ιδρύματος Ρόκφελερ είναι τεράστιο, αφήνοντας ανεξίτηλα τη σφραγίδα του στην αμερικανική κοινωνία και οικονομία.

Η βιογραφία του σουηδού τραπεζίτη και βιομηχάνου Marcus Wallenberg συγκροτεί ένα άλλο ιστοριογραφικό πρότυπο.³⁸ Πρόκειται για μια οικογενειακή δυναστεία επιχειρηματιών συγκρίσιμη με τη σουηδική βασιλική οικογένεια. Η οικογένεια Βάλλενμπεργκ ήταν αγρότες και παπάδες σε μια τυπική σουηδική επαρχία, πριν την εγκατάσταση της πρώτης γενιάς το 1850 στη Στοκχόλμη. Η μετάβαση στις τραπεζικές δραστηριότητες από το εμπόριο και τη ναυτιλία αποτελεί ένα γνωστό επιχειρηματικό μονοπάτι της εποχής. Ο ιδρυτής της επιχειρηματικής δυναστείας Βάλλενμπεργκ δημιούργησε την πρώτη ιδιωτική τράπεζα στην Στοκχόλμη και απέκτησε εκδοτικό προνόμιο με την τράπεζα καταθέσεων (SEB). Παρόλη την επιτυχία η τράπεζα δεν άντεξε την κρίση του 1870. Η επιχείρηση μετά την κρίση αναδιπλώθηκε και ενίσχυσε την οικογενειακή συνοχή που συνοδεύτηκε από την πολυτεχνία (16 παιδιά από τρεις συζύγους) του ιδρυτή Βάλλενμπεργκ. Ο Marcus Wallenberg ανέπτυξε τις βιομηχανικές επενδύσεις της οικογενειακής επιχείρησης: εκμετάλλευση σουηδικού σιδήρου, ηλεκτρολογικός εξοπλισμός (ASEA), υδροηλεκτρική βιομηχανία, αυτοκινητοβιομηχανία κλπ., ενώ ο ίδιος ήταν δεινός τενίστας και ιστιοπλόος, αθλητικά χαρακτηριστικά που έχουν αναγνωριστεί σε πολλούς επιχειρηματίες. Οι Βάλλενμπεργκ είχαν εταίρο στις επιχειρήσεις τους το ίδιο το σουηδικό κράτος. Η θέση της οικογενειακής επιχείρησης στη σουηδική οικονομία ήταν κεντρική, καθώς ο χάραζε την κρατική οικονομική πολιτική της χώρας για μεγάλο χρονικό διάστημα.

Η βιογραφία του Μάρκου Βάλλενμπεργκ είναι έργο ενός σουηδού οικονομικού ιστορικού, ο οποίος πλέκει τις επιχειρηματικές δραστηριότητες με την ιδιωτική ζωή και τη γενική ιστορία της περιόδου από το μεσοπόλεμο έως τη δεκαετία του 1970, όταν οικογενειακές διαμάχες και το τέλος της ζωής του δραστήριου Μάρκου Βάλλενμπεργκ αλλοίωσαν τον επιχειρηματικό ορίζοντα της οικογενειακής επιχείρησης. Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί ότι το πρόγραμμα ενισχυμένων δωρεών του ιδρύματος Βάλλενμπεργκ στήριζε πολλά επιστη-

38. Ulf Olsson, *Furthering a fortune. Marcus Wallenberg. Swedish Banker and Industrialist 1899-1982*, Στοκχόλμη 2001.

μονικά και ακαδημαϊκά ιδρύματα, μεταξύ των οποίων ήταν η Βιβλιοθήκη, η σχολή Οικονομικών Σπουδών και το Ναυτικό Μουσείο στη Στοκχόλμη. Αυτή η βιογραφία ίσως κατά μια έννοια να αποτελεί ένα πνευματικό παιδί της οικογένειας Βάλλενμπεργκ, η οποία συγκρότησε σπουδές για τη μελέτη της σουηδικής οικονομίας, οργάνωσε το αρχείο της επιχείρησης και χρηματοδότησε το εγχείρημα της βιογραφίας. Ο ίδιος ο Μάρκους Βάλλενμπεργκ δεν άφησε αυτογραφικές σημειώσεις, στη δε βιογραφία του αναφέρεται η απουσία πηγών σε σχέση με προσωπικά θέματα. Χαρακτηριστικά σημειώνεται: «Δεν τον ενδιέφερε η ενδοσκόπηση και δεν άφησε σημειώσεις ή σκέψεις για τη ζωή του. Όποτε εξέφραζε μια προσωπική άποψη, αυτή απευθυνόταν σε κάποιον άλλο πρόσωπο ή αφορούσε ένα συγκεκριμένο σκοπό».³⁹ Από μια άποψη, η βιογραφία του Μάρκους Βάλλενμπεργκ είναι προϊόν του ίδιου του επιχειρηματία που υποστήριζε τον εκπαιδευτικό θεσμό της οικονομικής ιστορίας στην πατρίδα του.

Η βιογραφία του Πρόδρομου Μποδοσάκη-Αθανασιάδη στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό στο προσωπικό του αρχείο και σε αυτοβιογραφικές σημειώσεις γεμάτες προφανώς πρωτογενές πληροφοριακό υλικό, προσωπικούς στοχασμούς και κρίσεις, οι οποίες όμως έχουν φιλτραριστεί από τον συγγραφέα του έργου.⁴⁰ Στη βιογραφία εξιστορούνται χρονολογικά τα πραγματοποιημένα επιχειρηματικά έργα, καθώς και μερικά σχέδια που δεν υλοποιήθηκαν, παράλληλα με ορισμένα πολιτικά και οικονομικά γεγονότα του καταρρέοντος οθωμανικού κόσμου, του ανατέλλοντος τουρκικού κράτους, καθώς και του ελληνικού κράτους, από το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου έως και το τέλος της ελληνικής δικτατορίας του 1967. Ο ιδιωτικός βίος του βιογραφούμενου περιορίζεται στα πρώτα χρόνια της ζωής του έως το γάμο και τέλος στο θάνατό του, τα απολύτως απαραίτητα προσωπικά στοιχεία για μια εκπληκτικά πυκνή, πολύμορφη και ιδιοφυή επιχειρηματική πορεία.

Η προβολή του βιογραφούμενου στηρίζεται κυρίως στα παρακάτω σημεία: οικογενειακή και τοπική καταγωγή, ελληνολατρία, μοναδικότητα της προσωπικότητας, επιλεκτική σχέση με τους πολιτικούς και βέβαια πυκνή και επιθετική οικονομική δράση που συνοδεύεται από πλούσιο κοινωνικό-φιλανθρωπικό έργο. Η τεχνική της αναδόμησης της λεπτομέρειας ως πιστής απεικόνισης της ζωής είναι εμφανής και σ' αυτή τη βιογραφία. Για παράδειγμα, στη σκηνή που περιγράφεται η συνάντηση του Ιωάννη Μεταξά με τον Μποδοσάκη: «“Απατήθηκα”, ομολόγησε. “Είχες δίκιο. Να ξαναπάρεις τα μηχανήματα. Θα σου δώσω και πιστώσεις, και να φτιάξεις το οπλοργείο”». Το χαμόγελο του Μποδοσάκη

39. Στο ίδιο, σ. 437.

40. Κ.Χ. Χατζιώτης, *Πρόδρομος Μποδοσάκης Αθανασιάδης (1891-1979)*, Αθήνα, Ίδρυμα Μποδοσάκη, 2005.

αυτή τη φορά ήταν πικρό: “Κύριε πρόεδρε, τώρα είναι αργά. Ο πόλεμος πλησιάζει. Και αν υποθεθεί ότι τα εργοστάσια δεχθούν τις παραγγελίες μου για τα μηχανήματα, δεν θα προλάβουμε να τα παραλάβουμε. Λυπάμαι πολύ, αλλά τώρα είναι αδύνατον να γίνει οτιδήποτε”». ⁴¹ Πρόκειται για μια βιογραφία όπου ο χαρακτήρας και η συμπεριφορά του επιχειρηματία αρθρώνονται παράλληλα με τα οικονομικά και πολιτικά γεγονότα και όχι μέσα σε αυτά.

Ο Μποδοσάκης αποτελεί ένα από παραδείγματα επιχειρηματιών που αναδεικνύουν τον τύπο του αυτοδημιούργητου άνδρα, στην ίδια γενιά με τον Σμυρνιό Αρ. Ωνάση (1900-1975) και τον Λάκωνα Στ. Νιάρχο (1909-1996). Ένας πτωχός αυτοδημιούργητος Έλληνας με καταγωγή από το κύριο τουρκικό εισαγωγικό λιμάνι πετρελαίου, τη Μερσίνα, γιος ενός κηπουρού-παντοπώλη που πέρασε σιγά-σιγά στη βαριά βιομηχανία στο ελληνικό κράτος. Ο Μποδοσάκης αποτελεί παράδειγμα του Έλληνα επιχειρηματία της Ανατολής της ύστερης οθωμανικής περιόδου, καθώς και του επιχειρηματία χωρίς απογόνους. Και θα είχε ενδιαφέρον να γνωρίζαμε ποιόν ή ποιούς αναγνώριζε ως πρότυπά του ο ίδιος.

Αυτό που είναι ανάγλυφο στη βιογραφία, έστω και χωρίς την προσωπική μαρτυρία, είναι το «χρέος και το καθήκον» του επιχειρηματία προς τη χώρα του, μια προσωπική επιτυχία που επισφραγίζεται από εκτεταμένο πρόγραμμα δωρεών με εκπαιδευτικό προσανατολισμό και ερμηνεύεται από τη στέρηση της εκπαιδευτικής εμπειρίας από τον λαμπρό επιχειρηματία. Ένας κοινός τόπος ιστοριογραφικής ερμηνείας που είναι γνωστός από την περίοδο των «εθνικών ευεργετών» της Ηπείρου του 18ου αιώνα. ⁴²

Κανένας οικονομολόγος δεν αποφάσισε έως τώρα να βιογραφήσει τον Μποδοσάκη ή κάποιον από τους μείζονες βιομηχάνους του Μεσοπολέμου ή τους μεταπολεμικούς εφοπλιστές, υποδηλώνοντας κατ’ αυτό τον τρόπο την απαρésκεια και των οικονομικών ιστορικών προς το είδος της βιογραφίας και αφήνοντας αυτό το έργο στα χέρια άλλων (ερασιτεχνών ή δημοσιογράφων). Η απουσία βιογραφιών ελλήνων επιχειρηματιών από την περίοδο άνθησης των σπουδών της οικονομικής ιστορίας (1975-1985) εξηγείται από τις τότε επιλογές και τους ερευνητικούς προσανατολισμούς προς τη μελέτη των θεσμών και των ρυθμών

41. Στο ίδιο, σ. 133.

42. Σε μια σειρά από παραδειγματικές κατασκευές για τους Ηπειρώτες εμπόρους του 18ου αιώνα η κοπιώδης εργασία αναγνωρίζεται ως ηθική δοκιμασία και ο ιδιωτικός πλουτισμός συνδυάζεται με τη δημόσια κοινωνική προσφορά, ενδεικτικά βλ. Βάσω Θεοδώρου, «Ευεργετισμός και όψεις της κοινωνικής ενσωμάτωσης στις παρυκίες (1870-1920)», *Τα Ιστορικά* 4/7 (1987) 119-154. Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου, «Εθνικοί ευεργέτες και η αναπαραγωγή κοινωνικών και εθνικών προτύπων στο νεοελληνικό κράτος», Δ. Αρβανιτάκης (επιμ.), *Το φαινόμενο του ευεργετισμού στη Νεότερη Ελλάδα. Πρακτικά Ημερίδας*, Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, 2006, σ. 31- 45.

της οικονομικής ανάπτυξης. Η ιστοριογραφία του ελληνικού κράτους σε γενικές γραμμές δεν αναγνώρισε τον κεντρικό ρόλο του επιχειρηματία στην οικονομική ζωή. Η βιογραφία του επιχειρηματία χρησιμοποιήθηκε για εθνικούς σκοπούς ή ως παραδειγματικό πρότυπο εθνικής συμπεριφοράς: από τους Ηπειρώτες εμπόρους του Α. Γούδα έως τη βιογραφία του Μποδοσάκη.

Τα μείζονα παραδείγματα της διεθνούς επιχειρηματικής αρένας οφείλουν τις ομοιότητές τους στα κοινά γνωρίσματα του καπιταλισμού. Εκτός από τη σύγκριση των τριών επιχειρηματιών της βαριάς βιομηχανίας, ανάλογες συγκρίσεις θα μπορούσαν να γίνουν με πρόσωπα-παραδείγματα από το χώρο της διεθνούς ναυτιλίας κ.ά. Υπάρχουν κοινοί κεντρικοί τόποι στην αξιολόγηση των προσωπικών χαρακτηριστικών των επιχειρηματιών στην ευρωπαϊκή και αμερικανική βιογραφική προσέγγιση και περιγραφή με τις αντίστοιχες ελληνικές περιπτώσεις; Εδώ θα σημειωθεί απλώς ότι συγκροτείται μια κοινή πλατφόρμα που στηρίζεται στην οικονομική και φυλετική βάση της ερμηνείας: στη μοναδικότητα του άνδρα μέσα από την επιχειρηματική πράξη. Ο κανόνας της βιογραφίας του επιχειρηματία σχηματίζεται από μια μοναδική οικονομική συμπεριφορά που έχει φύλο (ανδρικό) και καθίσταται παραδειγματική, δηλαδή συγκροτεί παραδειγματικό πρότυπο.⁴³ Η βιογραφική εξιστόρηση της επιχειρηματικής δράσης τους και η ταξινόμησή της υπήρξε μια ξεχωριστή κάθε φορά κατασκευή της εθνικής ιστοριογραφίας που προσδιόρισε και την κοινωνική υποδοχή των προσώπων.

Η ιστορία του τομέα των επιχειρήσεων που ξεκινά από τη μελέτη της επιχείρησης ως μονάδας, των επιχειρηματικών κλάδων της εθνικής οικονομίας, την ανάλυση των σχέσεων της ιδιωτικής επιχείρησης με το κράτος και την πολιτική συχνά είχε/έχει στόχο την εκπαίδευση στελεχών για τις επιχειρήσεις, τη διατύπωση θεωρητικών σχημάτων και την κατασκευή υποδειγματικών κοινωνικών και πολιτισμικών προτύπων. Τα συνήθη θέματα σε αυτή τη συζήτηση αφορούν κυρίως την οικογένεια, την εταιρεία, την αγορά και το κράτος, την τεχνολογία.

Το πεδίο της βιογραφίας ή των συλλογικών προσωπογραφικών προσεγγίσεων δεν είναι απαραίτητα ο μοναδικός άξονας στην ιστορία των επιχειρήσεων αλλά ούτε επιλεκτικά ο κυριότερος, δίνει όμως τη δυνατότητα κριτικής παράληψης ποικίλων γενικευτικών σχημάτων που απορρέουν από την οικονομική θεωρία. Υποδεικνύει επίσης και την αμηχανία των οικονομολόγων απέναντι στην ιστορική περιγραφή των κοινωνικών υποκειμένων (social agents) και της

43. Για το ζήτημα των έμφυλων διαφορών στις επιχειρήσεις, βλ. Mary A. Yeager (επιμ.), *Women in Business*, τ. 1-3, The International Library of Critical Writings in Business History, Elgar Reference Collection, Cheltenham, UK and Northampton, MA, USA, 1999· Margaret Walsh, «Gendered endeavours: women and the reshaping of business culture», *Women's History Review* 14/2 (2005) 181-202.

συμπεριφοράς τους. Θέτοντας στο κέντρο του ερευνητικού ενδιαφέροντος τον επιχειρηματία δεν αρκεί η ένταξή του στην κυκλική μεγέθυνση της οικονομίας. Η πορεία της ιστορίας των επιχειρήσεων από τις αρχές του 20ού αιώνα και η χρήση της σε διαφορετικά εθνικά και πολιτισμικά συμφραζόμενα έχει χαράξει νέα πεδία έρευνας στην οικονομική και κοινωνική ιστορία. Το σύμπαν των κοινωνικών επιστημών ανανεώνεται, τρέφεται από την επικαιρότητα και ξανασυναρμολογεί τα μέρη του.

SUMMARY

Maria Christina Chatziioannou, *Business History: General deductions and cultural peculiarities*

The article examines the historical roots of the branch of History known as Business History, placing particular emphasis on the vague and controversial concept of entrepreneurship, examining parameters such as the tradition and culture of each country. It examines three indicative biographical narratives of the life and work of businessmen in heavy industry (John Davison Rockefeller 1839-1937, Marcus Wallenberg 1899-1982 and Prodromos Bodosakis-Athanasiadis 1891-1979), in order to identify common structural characteristics and cultural peculiarities, not in the businessmen themselves –who represent analogous examples of international businessmen– but in the corresponding treatment of the subject in the national historiography. An attempt is made to pose a few questions concerning the development of the branch of Business History, which emerge from the need to train business management personnel and the inquiries of scholars of economic theory and history. The history of the business sector which begins from studying the business as a unit, the business branches of the national economy, analysing the relations between private enterprise and the state and policy, frequently aimed/aims at educating business personnel, formulating theoretical schemas and constructing social and cultural paradigms. The usual subjects in this discussion concern primarily the family, the company, the market and the state, and technology. The field of biography or of collective prosopographical approaches from the business world offers the opportunity of critical appraisal of diverse theoretical schemas emanating from economic theory.